

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

**Факультет педагогіки, психології,
соціальної роботи та мистецтв**
Кафедра дошкільної освіти

Освітня програма «Дошкільна освіта»
Спеціальність 012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

**Педагогічні умови виховання відповідальності у дітей
старшого дошкільного віку**

Діптан Євгенії Олегівни

Науковий керівник:

Кононко О.Л. докт. психол. н., проф. кафедри
дошкільної освіти

Рецензенти:

Пихтіна Н.П. к. пед. н., доцент кафедри
дошкільної освіти Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

Борисюк С.О. к. пед. н., доцент кафедри
соціальної педагогіки і соціальної роботи
Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя

Допущено до захисту: Протокол №7 від 28.11.2022 р.
Завідувач кафедри дошкільної освіти:

Ніжин – 2022

Анотація. Тема кваліфікаційної роботи «Педагогічні умови виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку» досліджувалася на теоретичному й емпіричному рівнях. Результати вивчення особливостей прояву дітьми 5-7 років відповідальності яку базової якості особистості представлено у двох розділах роботи. На теоретичному рівні схарактеризовано стан розробки проблеми формування відповідальності вітчизняними та зарубіжними психологами і педагогами; розкрито динаміку змін у розвитку відповідальності як інтегральної якості особистості в дошкільному дитинстві; обґрунтовано педагогічні умови оптимізації процесу виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку у закладі дошкільної освіти. З метою розв'язання емпіричних завдань дослідження розроблено програму й методіку констатувального експерименту; визначено критерії, показники та структурні компоненти відповідальності; описано рівні її сформованості у дітей 5-7 років життя; розроблено методичні рекомендації для педагогів щодо ефективної організації виховного процесу у закладі дошкільної освіти

Ключові слова: свідоме ставлення до життєдіяльності, базові якості особистості, відповідальність, почуття обов'язку, цілеспрямована поведінка, оптимізація виховного процесу.

Abstract. The topic of the qualification work "Pedagogical conditions for the education of responsibility in children of older preschool age" was studied at the theoretical and empirical levels. The results of the study of the characteristics of the manifestation of responsibility and basic personality qualities by children 5-7 years old are presented in two sections of the work. At the theoretical level, the state of development of the problem of responsibility formation by domestic and foreign psychologists and teachers is characterized; the dynamics of changes in the development of responsibility as an integral personality quality in preschool childhood are revealed; the pedagogical conditions for optimizing the process of responsibility education in older preschool children in a preschool education institution are substantiated. In order to solve the empirical tasks of the research, the program and methodology of the ascertaining experiment were developed; criteria, indicators and structural components of responsibility are defined; the levels of its formation in children 5-7 years old are described; methodical recommendations for teachers regarding the effective organization of the educational process in the preschool education institution have been developed

Key words: conscious attitude to life, basic personality qualities, responsibility, sense of duty, purposeful behavior, optimization of the educational process.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ДИТИНСТВІ...9	
1.1. Характеристика відповідальності як наукової категорії.....9	9
1.2. Динаміка розвитку відповідальності в дошкільному дитинстві....13	13
1.3. Вплив сім'ї на виховання відповідальності як базової якості дітей 5-7 років	19
Висновки до першого розділу.....	24
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРЕМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ТА СПЕЦИФІКИ ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ 5-7 РОКІВ ЖИТТЯ.....26	
2.1. Програма і методика констатувального етапу дослідження.....	26
2.2. Аналіз рівнів вихованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості.....	31
2.3. Система ефективного виховання відповідальності дошкільників в умовах сучасного закладу дошкільної освіти.....	41
Висновки до другого розділу.....	57
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	62
ДОДАТКИ	67

ВСТУП

Актуальність. Сучасне швидкоплинне середовище пред'являє високі вимоги до здатності особистості не лише пристосовуватися до нових умов життя, але й конструктивно на них впливати, відповідально самовизначатися за різних умов та вимог, виявляти здатність поводити самостійно, виявляти творчу ініціативу, відповідати за свої рішення і вчинки перед собою та іншими людьми.

Зачатки відповідальності закладаються у дошкільному дитинстві. Дошкільний вік є періодом входження дитини у соціальний простір, відкритості до соціально-педагогічних впливів, закладання основ моральної позиції, формування емоційно-ціннісного ставлення до себе та оточуючої дійсності. Дитина оволодіває умінням здійснювати моральний вибір, приймати власні відповідальні рішення, більш-менш адекватно оцінювати їх результати та прогнозувати ймовірні реакції значущих для неї людей.

У Базовому компоненті дошкільної освіти України як освітньому стандарті, відповідальність розглядається в якості однієї з базових якостей дошкільника як особистості. Підкреслюється, що вона проявляється у здатності дитини прогнозувати наслідки власних рішень, дій, вчинків; в умінні орієнтуватися на моральні правила та соціальні регламенти; у спроможності самовиражатися у соціально прийнятний спосіб. Адже саме у дошкільному віці дитина освоює основні моральні норми і правила, навчається їх дотримувати, приймати елементарні самостійні рішення, здійснювати власні вибори та усвідомлювати їх наслідки. Відповідальна дитина прагне якісно виконати доручену їй справу, отримати схвалення дорослого та відчуття задоволення від своєї спроможності [2].

За свідченням провідних фахівців, дитина старшого дошкільного віку спроможна і повинна усвідомлювати свої можливості та індивідуальні особливості, налагоджувати конструктивні та гуманні взаємини з однолітками, приймати власні виважені рішення у ситуаціях вибору та нести за них відповідальність.

Теоретичну основу дослідження склали особистісно орієнтований, діяльнісний та аксіологічний підходи, розкриті у працях К.Абульханової-Славської, Ш.Амонашвілі, І.Беха, О.Запорожця, О.Леонтьєва, М.Лісіної, В.Сухомлинського та інших психологів і педагогів. На ній базувалися підходи до проблеми відповідальності, її структурування, визначення умов ефективного виховання на різних етапах онтогенезу. Важливу роль у розробці вказаної проблеми відіграли праці К.Муздибаєв, який розкрив психологічні аспекти відповідальності, визначив зміст поняття «відповідальність», узагальнив експериментальні дані щодо неї, сформулював чинники впливу на дану базову якість особистості.

Вітчизняними фахівцями Т.Івановою, О.Лазоренко, О.Охріменко, І.Савченко та іншими досліджувався феномен соціальної відповідальності, важливий для формування в дітей та молоді соціальної компетентності. Безпосередньо та опосередковано проблема формування відповідальності в ранньому онтогенезі досліджувалася Л.Божович, З.Борисовою, Р.Буре, В.Горбачовою, С.Козловою, О.Кононко, В.Котирло, В.Мухіною, В.Нечаєвою та іншими фахівцями.

Водночас з'ясувалося, що проблема виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку, особливо у сучасних умовах України, досліджена недостатньо. Це визначило вибір нами теми кваліфікаційної роботи *«Педагогічні умови та методи виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку»*

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні особливостей вихованості відповідальності дітей старшого дошкільного віку, умов та методів ефективного виховання у ЗДО.

Досягнення мети дослідження потребувало розв'язання ряду таких **завдань:**

1. Здійснити аналіз сучасних наукових джерел з досліджуваної проблеми, розкрити зміст відповідальності як базової якості особистості.

2. Визначити критерії, показники та структурні компоненти відповідальності.

3. Розробити методику констатувального експерименту та реалізувати її.

4. Схарактеризувати рівні вихованості відповідальності у досліджуваних 5-7 років.

5. Розробити рекомендації для педагогів щодо розвитку у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як особистісного інтегралу; обґрунтувати педагогічні умови та розкрити шляхи оптимізації виховного процесу у ЗДО.

Об'єкт дослідження - процес виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження - особливості виховання у дітей 5-7 років відповідальності та методичне забезпечення даного процесу у закладі дошкільної освіти.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають: положення психології та педагогіки щодо гуманізації освітнього процесу (Ш.Амонашвили, І.Бех, І. Дичківська, Г.Костюк, Т.Поніманська, В.Сухомлинський та ін.); ідеї щодо особливостей розвитку особистості у дошкільному дитинстві (О.Кононко, В.Котирло, Т.Піроженко, В.Мухіна та ін.); психолого-педагогічні засади розвитку відповідальності дітей та учнівської молоді (З.Борисова, Р.Буре, В.Горбачова, К.Муздибаєв та ін.).

Для розв'язання завдань дослідження використано такі **методи**:

1) *теоретичні*: аналіз психолого-педагогічних джерел з метою уточнення змісту поняття «відповідальність», розробки критеріїв, показників та компонентів вихованості у дошкільників відповідальності як базової якості особистості; аналіз, порівняння та узагальнення емпіричних даних з метою діагностики особливостей вихованості відповідальності у дітей старшого дошкільного віку та розробки методичного забезпечення даного процесу;

2) *емпіричні*: діагностичні (спостереження, індивідуальні бесіди з досліджуваними 5-7 років, моделювання експериментальних ситуацій); констатувальний етап педагогічного експерименту;

3) *статистичні*: методи кількісного аналізу з метою узагальнення емпіричних даних та визначення основних особливостей виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку в умовах ЗДО.

Наукова новизна результатів дослідження:

- *уперше*: схарактеризовано педагогічні умови та методи ефективного виховання у ЗДО відповідальності дітей старшого дошкільного віку як базової якості особистості; розроблено критерії, показники та компоненти і описано рівні розвитку досліджуваної якості; теоретично обґрунтовано педагогічні умови оптимізації виховного процесу та систему виховної роботи, спрямованої на виховання відповідальної поведінки дітей 5-7 років;

- *уточнено*: зміст і структуру відповідальності як базової якості особистості, особливості її розвитку в дошкільному дитинстві; специфіку прояву в різних видах діяльності;

- *подальшого розвитку набули* зміст, методи, форми та прийоми виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідальної поведінки у закладі дошкільної освіти.

Теоретичне значення дослідження обумовлюється розробкою науково-методологічних засад дослідження проблеми виховання у дітей 5-7 років життя відповідальності у ЗДО; обґрунтуванням структурно-змістових характеристик провідних понять; визначенням критеріїв, показників та компонентів оцінки відповідальності як особистісного інтегралу; описом системи ефективного виховання досліджуваного явища у закладі дошкільної освіти.

Практичне значення дослідження полягає у розробці діагностичних методик вивчення особливостей вихованості відповідальності старших дошкільників; виробленні методичного забезпечення ефективності процесу виховання досліджуваного явища в умовах родинного та суспільного

виховання; формулюванні висновків, визначенні педагогічних умов і технологій розвитку відповідальної поведінки дітей 5-7 років у різних видах діяльності. Отримані у дослідженні результати і розроблені рекомендації можуть використовуватися у процесі підготовки студентської молоді до роботи з формування особистості дошкільників.

Впровадження результатів проведеного дослідження здійснювалося через:

- *участь у:*

1) Студентській науковій конференції «Сучасна дошкільна освіта у наукових пошуках студентської молоді» (2022 рік), тема виступу: «Особливості виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку засобами рухливих ігор».

2) Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції студентів, магістрів та молодих науковців "Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку" (2022 рік), тема виступу: «Сім'я як чинник виховання відповідальності в ранньому онтогенезі».

- *друк статей:*

1) «Виховання моральних якостей дошкільників засобами творів фольклору у процесі трудового виховання» у науковому збірнику «Вісник студентського наукового товариства» НДУ імені Миколи Гоголя, 23 випуск, 2020 р.

2) «Особливості розвитку відповідальності в дошкільному дитинстві» у науковому збірнику «Вісник студентського наукового товариства» НДУ імені Миколи Гоголя, 24 випуск, 2021 р.

Структура та обсяг магістерської роботи: магістерська робота складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Текст містить 2 таблиці, список джерел нараховує 60 позицій. Загальний обсяг роботи 68 сторінки, з них основного тексту 60 сторінок.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ДИТИНСТВІ

1.1. Характеристика відповідальності як наукової категорії

Відповідальність як одна з базових якостей особистості виступає предметом уваги значної кількості вітчизняних та зарубіжних психологів і педагогів. І це не дивно з огляду на важливість чіткого визначення її змісту, структури, значення для прогресивного розвитку особистості, формування її соціальної компетентності.

У довідниковій літературі тлумачення відповідальності до певної міри відрізняються. Так, М.Ярмаченко визначає відповідальність як необхідність, обов'язок особистості відповідати за свої дії та вчинки [40]. В той же час В.Шапар у визначенні відповідальності підходить до вказаного поняття ширше. За його визначенням, відповідальність є здійснюваним у різних формах контролем за діяльністю суб'єкта з позицій виконання нестандартних, не прийнятих у суспільстві норм і правил. Автор розрізняє зовнішні форми контролю, що забезпечують покладання відповідальності за результати діяльності (підзвітність, карність), і внутрішні форми саморегуляції - почуття відповідальності та обов'язку. В.Шапар зазначає: відповідальність як риса особистості формується в ході спільної діяльності як результат інтеріоризації соціальних цінностей, норм і правил [57].

Проблема відповідальності була предметом уваги філософії. На думку Л.Фейербаха, відповідальність є відносинами індивідів: обов'язки щодо себе тільки тоді набувають морального смислу й цінності, коли вони визнаються обов'язками по відношенню до себе лише тому, що в особистості є обов'язки по відношенню до інших – своє родини, освітнього закладу, Батьківщини. Проблему відповідальності піднімав свого часу Е. Фромм, який пов'язував відомий феномен «втечу від свободи» саме з тягарем відповідальності. Ж.Сартр розглядав відповідальність в контексті свободи вибору, завдяки якому людина стає тим, ким вона є. Він наголошує на повній

відповідальності людини за свою сутність, підкреслює, що свобода – це те, що не дозволяє людині ухилитися від відповідальності.

В педагогіці проблемі відповідальності приділено чимало уваги багатьма вітчизняними фахівцями. До прикладу, на думку Т.Алексеєнко, відповідальність особистості – це усвідомлена необхідність співвіднесення власної поведінки із суспільними нормами та установками. Авторка зазначає, що відповідальність особистості є категорією соціальною, спрямованою на підпопядкування нею своїх інтересів і поведінки вимогам соціальної групи. Т.Алексеєнко зазначає: кожна особистість виступає в ролі активного носія певних соціальних зобов'язань. Тому поняття «відповідальність» пов'язується з такими поняттями соціальної взаємодії, як соціальна норма, соціальний контроль, соціальна дія [22].

В.Сухомлинський кваліфікував відповідальність як здатність особистості формулювати свої обов'язки, здійснювати їх, контролювати і оцінювати їх шляхом включення у суспільно-корисну, пізнавальну і трудову діяльність, завдяки яким набувається моральний досвід, утверджуються переконання, соціалізується поведінка, розвивається сприйнятливність.

М.Левківський під відповідальністю розуміє якість особистості, яка розкривається у контексті із її самостійністю, старанністю, пунктуальністю, цілеспрямованістю. Водночас даний фахівець характеризує відповідальність як психологічний стан, установку, що супроводжується емоційними переживаннями турботи, неспокою, тривоги [33]. М.Савчин, досліджуючи відповідальність, тлумачить її як смислове утворення особистості, її цілісну якість, в якій інтегровані духовні, соціально-психологічні та психофізичні функції, що забезпечують її розвиток в якості суб'єкта відповідальної поведінки, який реалізує необхідне й інтенційне [46].

Наше дослідження спрямоване на вивчення відповідальності не стільки як уміння звітуватися у своїх діях та брати провину на себе за їх наслідки, скільки як якість особистості, яка відображає її моральний зміст. Під цим кутом зору заслуговує на увагу думка В.Слободчикова, згідно якої у центрі

уваги дослідників має знаходитися здатність особистості виступати повноправним суб'єктом власної поведінки, спроможним свідомо і добровільно виконувати моральні і правові вимоги, контролювати свої дії та розв'язувати необхідні завдання. Автор робить висновок, що відповідальна людина є носієм суб'єктності, здатним орієнтуватися на моральні та правові норми, керуватися не лише власними бажаннями, а й мотивами обов'язку [52].

На сучасному етапі розвитку психолого-педагогічної науки по суті відсутнє єдине визначення змісту поняття «відповідальність», що пояснюється його багатозначністю. Переважна більшість фахівців розуміють під нею здійснюваний суб'єктом контроль своєї поведінки з позиції дотримання прийнятих у суспільстві норм і правил. Водночас різні автори у феномені відповідальності виділяють такі основні аспекти:

- необхідність відповідності поведінки особистості соціально-нормативним вимогам, її обов'язку, підпорядкованість поведінки соціальному (зовнішньому) та індивідуальному (внутрішньому) контролю (М.Єнікєєв);

- здатність людини передбачати результати своєї діяльності та визначати їх з точки зору користі або шкоди (В.Тугарінов);

- спроможність особистості розуміти відповідність результатів своїх дій поставленим цілям, моральним нормам; переживання відчуття своєї причетності до суспільно важливої справи (О.Рапацевич);

- здатність і потреба людини передбачати наслідки своїх дій, а також ефективно виконувати взяті на себе обов'язки (С.Бондарєва, Д.Колесов);

- усвідомлену готовність особистості виконувати певні обов'язки та відповідати на наслідки своїх дій відповідно до норм певної соціальної групи; проявляти на емоційному рівні як почуття відповідальності і виступати рисою характеру (О.Свенцицький).

Аналіз наукових джерел дозволяє говорити, що значну роль у формуванні відповідальності особистості відіграють суб'єкт - суб'єктні

відносини педагога з дитиною. На значенні діалогічного спілкування для становлення і розвитку особистості взагалі, відповідальності як однієї з її базових якостей зокрема, наголошують психологи, зокрема І.Бех, В.Кремень, С.Максименко та інші фахівці.

І.Бех зазначає: за умови реалізації у педагогічній практиці суб'єкт-суб'єктних відносин, зростаюча особистість вправляється в уміннях брати на себе доступну віку відповідальність за якість виконання доручень. Самостійно визначати свою поведінку і відповідати за наслідки своїх дій для ефективності роботи, взаємин з партнерами та емоційного благополуччя. Отже, актуальним для освітнього процесу питанням є розвиток у дітей та учнівської молоді суб'єктності, яка засвідчується здатністю прогнозувати, проектувати свої дії, контролювати і регулювати їх, адекватно оцінювати їх результати [5].

В контексті нашого дослідження набуває значення вивчення такого феномену, як соціальна відповідальність. А. Артамонова розглядає її як інтегральну якість особистості, смислову сутність системи ціннісних орієнтацій і водночас регулятор суспільних відносин. Авторка пов'язує соціальну компетентність з свободою волі людини, усвідомленістю здійснюваних виборів, передбаченням майбутніх результатів своїх дій, здатністю відповідати за них перед собою та іншими людьми. Вона зазначає: діяльнісним проявом волі є вчинок, а моральність особистості у цьому вчинку існує не лише для себе, а й для спільності з іншими.

А.Артамонова розуміє соціальну відповідальність як якість особистості, яка визначає добровільне узгодження і творчий напрям дій особистості заради суспільно важливих інтересів, як здатність людини передбачати наслідки своїх вчинків. По суті автор розглядає відповідальність як свободу волі, усвідомленість дій та прийняття рішень. Відповідальність приймається індивідом як прямий обов'язок, Як внутрішнє почуття особистості відповідальність не виникає спонтанно, а формується в процесі виховання і навчання, виступає результатом її практичної діяльності. Вказані

фахівці зауважують: відповідальність є регулятором мотивів поведінки особистості, її вчинків; внутрішній стрижень дисципліни та самодисципліни, які унеможливають сприйняття свободи як всездозволеність [1].

В.Жуков, О.Гелих, Г.Сартан, О.Ситковська розглядають соціальну відповідальність не лише особистості перед суспільством, але й суспільства перед особистістю. Вони аналізують специфіку прояву соціальної відповідальності в системі ціннісних орієнтацій крізь призму суспільних відносин, як чинник ефективного розвитку суспільства. На думку О.Артамонової, відповідальність особистості соціальна за своєю природою і визначається як суспільним характером взаємин особистості, так і її особливостями й місцем в системі цих відносин. Соціальна відповідальність не буває знеособленою, вона завжди передбачає конкретного носія, суб'єкта діяльності.

Таким чином, позитивна відповідальність як свобода особистості, як здатність до здійснення самостійного вибору, відображає соціальні зв'язки і відносини, характеризує процес реалізації особистістю своїх прав і свобод, виконання покладених на неї обов'язків, передбачає свідомий вибір поведінки, спонукається внутрішніми мотивами. Соціальна відповідальність відображає соціальну діяльність особистості у всіх сферах життєдіяльності, пов'язана із задоволенням її основних потреб та інтересів.

З огляду, що фундамент відповідальності як однієї з базових якостей особистості закладається в ранньому онтогенезі, нижче розглянемо специфіку її становлення і розвитку упродовж дошкільного дитинства.

1.2. Динаміка розвитку відповідальності в дошкільному дитинстві

Розгортаючи дослідження, спрямоване на вивчення особливостей розвитку у дітей 5-7 років відповідальності як однієї з базових якостей особистості, ми спиралися на доробок відомих фахівців, зокрема З.Борисової, Р.Буре, Т. Єрофєєвої, С.Козлової, Л.Коломийченко, В.Мухіної, Л.Островської, Т.Фасолько, С.Якобсон та інших.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що більшість провідних вітчизняних та зарубіжних психологів і педагогів схиляються до думки, що для того, щоб бути відповідальною, дитина має уміти прогнозувати наслідки, орієнтуватися у тому, яка поведінка схвалюється, а яка продукує санкції. Дошкільник лише поступово засвоює правила і норми соціально-моральної поведінки.

За даними досліджень О.Запорожця, О.Кононко, В.Котирло та інших провідних психологів, упродовж двох-семи років відбуваються серйозні зміни у розвитку особистості, що визначає динаміку розвитку відповідальності як її базової якості. Згідно даних вказаних фахівців-дошкільників, у віці від 2 до 3,5 років дитина засвоює межі соціально прийнятної, схвалюваної та несхвалюваної поведінки. Чим чіткіше дорослий окреслює вимоги, тим більше сприяє появі у дитини свого роду опору для розуміння того, яку поведінку вважати відповідальною, а яку - ні. Вік від 3,5 до 5 років – сприятливий для початку розвитку відповідальної поведінки. Дитина спроможна брати на себе відповідальність за свої іграшки та речі, позитивно ставитися до виконання простих доручень – допомогти дорослому накрити на стіл, прибрати після обіду тарілку та чашку, вдягтися-роздягтися, дотримуватися певних правил поведінки у спілкуванні з однолітками тощо. Вік 5-7 років характеризується тим, що дитина стає усе більш відповідальною, усвідомлює, яка поведінка буде схвалена, а яка – ні. У цьому віці діти починають оцінювати вчинки не лише за тим, які вони мали наслідками, але й за тим, які внутрішні мотиви були в людини, що вчинила певним чином. Саме здатність розуміти власні й чужі внутрішні мотиви поведінки є основою відповідальності як якості особистості [28,29].

За даними відомого американського психолога Е.Еріксона, почуття автономності та особистої цінності, що супроводжується виникненням відповідальності, поваги до порядку й дисципліни, формується у віці до п'яти років. Отже, найсприятливішим для розвитку відповідальності, її початкових форм, прийнято вважати старший дошкільний вік (5-7 років).

Відповідальності дитина набуває у процесі соціалізації через засвоєння зовні заданих норм поведінки і перетворення їх на внутрішні регулятори діяльності.

Як засвідчують дослідження Р.Буре, Г.Урунтаєва, становлення і розвиток відповідальності відбувається легше чи складніше, в залежності від характеру дитини, його основних рис. На розвиток відповідальності суттєво впливають такі риси характеру дитини, як: *ініціативність* (готовність ініціювати, продукувати нове впливає позитивно); здатність *самостійно приймати рішення* (навчає співвідносити свої дії та їх наслідки); *уміння аналізувати* свою поведінку, вчинки, якості (співвіднесення їх з моральними нормами збагачує досвід); *спроможність здійснювати самоконтроль* (важлива збалансованість процесів збудження та гальмування); *здатність до самокритики*, розуміння негативних наслідків власних дій, сприйнятливість до зауважень інших [10, 54].

Як засвідчує аналіз наукових джерел, основними прийомами формування відповідальності у дошкільному дитинстві З.Назарова, В.Горбачова, К.Климова, Л.Славіна вважають навчання дитини виконанню правил, плануванню виконання дорученої справи, контролю за виконанням покладених на неї обов'язків. По суті даний підхід до виховання відповідальності дітей дошкільного віку полягав у вихованні в них дисциплінованості й виконавства за умов контролю за ними з боку дорослих. На нашу думку, засвоєння правил поведінки може призвести до формування виконавської дисципліни, яка аж ніяк не може замінити собою відповідальності як суб'єктної активності. Ми погоджуємося з думкою К.Муздибаєва, який вказує, що ані знання, ані успішне виконання конкретної, навіть соціально значущої діяльності, не є достатніми умовами для формування відповідальності [38].

На думку Л.Дементій, у переважній більшості досліджень вивчалися лише деякі прояви когнітивної активності дітей, спрямованої на розуміння правил та якісне й своєчасне виконання доручень дорослих. Авторка

зазначає, що недостатньо уваги більшістю дослідників приділено вивченню емоційного аспекту відповідальності, який виражається у станах стурбованості, старанності, тривоги, неспокою. Вказаний фахівець визначає відповідальність дошкільника як властивість особистості, яка засвідчується усвідомленням й емоційним переживанням необхідності виконання справи, значущої для інших людей та самої себе, а також готовністю реалізувати відповідальну поведінку [20].

Дані дослідження Т.Фасолько дозволяють говорити, що відповідальність характеризує рівень поведінки дитини, який засвідчується її здатністю до самостійного вибору і розв'язання різного роду завдань. Авторка підкреслює: моральна відповідальність виявляється в тому, які цілі ставить дитина; які засоби для їх вирішення обирає; чи враховує інтереси тих, хто знаходиться поруч; як оцінює проміжні та кінцевий результати діяльності; чи вимагає винагороди за поведінку, що відповідає моральним нормам. На її думку, моральну відповідальність можна починати формувати через ознайомлення дошкільника з відповідною моральною нормою, яка демонструє конкретні способи діяльності у певній ситуації.

В ході проведеного експерименту Т.Фасолько було виділено такі показники різних рівнів сформованості відповідальної поведінки у дітей дошкільного віку: *ініціативна відповідальність* (дитина розуміє значення відповідального виконання дорученої справи; відчуває задоволення від поведінки такого типу; проявляє ініціативу, творчість, наполегливість; досягає успішного результату; проявляє співчуття і турботу по відношенню до інших); *виконавська відповідальність* (дитина наполеглива, старанна, добросовісна, дотримується моральних норм, проте діє переважно за та допомоги дорослого, майже не проявляє власної відповідальної ініціативи); *конформна відповідальність* (дитина знає моральні норми і дотримується їх, але тільки в присутності дорослого; поза контролем моральна поведінка зникає; використовує ситуацію у корисних цілях); *безвідповідальність* (дитина за першої нагоди уникає необхідності поводитися відповідально,

залишає доручену справу незавершеною, не дотримується моральних норм і правил). Авторка наголошує на необхідності формування у дітей дошкільного віку внутрішньої потреби у моральній дії [55].

У дослідженні О.Данькової зазначається, що активність дитини дошкільного віку в діяльності уможлиблює здатність почуватися автором власних дій, спроможність виявити окремі форми відповідальної поведінки. Цьому сприяє встановлення та усвідомлення зростаючою особистістю зв'язку між реальними результатами та власними зусиллями, вкладеними у досягнення. Поступово накопичується власний досвід дитини відповідати за власну поведінку, дії, вчинки. Авторка зазначає: спільний з дорослим аналіз діяльності, а потім і самоаналіз сприяє усвідомленню дитиною того, що одержання бажаного результату залежить від неї самої. Це розуміння складає основу відповідальності спочатку за результати власної діяльності, а з часом – за процес і результати власного життя та життя оточуючих.

О.Данькова розробила технологію формування у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як якості особистості. За її дослідними даними, відповідальність виховуватиметься ефективніше за умов, якщо: механізмом її становлення виступатиме рефлексивна діяльність, організація спільної з дорослими діяльності відбуватиметься на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, вдосконалюватиметься процес формування педагогічної компетентності вихователів ЗДО. Авторка акцентує увагу на важливості формування у дошкільників сучасних уявлень про відповідальність, розвитку мотивації досягнень, виховання практичних навичок відповідальної поведінки у різних видах діяльності, плекання самостійного використання дітьми накопиченого досвіду відповідальної поведінки у різних сферах життя [18].

Т.Гурлева кваліфікує відповідальність як якість особистості, що виявляється в усвідомленні та емоційному переживанні дитиною необхідності виконати справу, що має значення не лише для неї самої, а й для інших людей; як її готовність дати звіт щодо своїх дій. Авторка підкреслює:

прояви відповідальності з'являються вже у ранньому віці, поступово набуваючи більшої зрілості, визначаючи внутрішній і зовнішній обов'язок особистості. Т.Гурлева диференціює соціальну та індивідуальну відповідальність, констатує, що вони розвиваються нерівномірно. Прояви у дошкільників самостійності, наполегливості, впевненості у собі виступають адекватними самовиявами особистості. Прищеплення дітям соціальних навичок, ознайомлення з моральними нормами і правилами сприяють становленню і розвитку відповідальності як важливої якості особистості.

За даними дослідження Т.Гурлевої, вихованню відповідальності дошкільників сприяють їхнє бажання діяти за вимогами та правилами, інтерес до дорученої справи, довіра власним силам, впевненість у власній спроможності виконати завдання, доброзичлива атмосфера у сім'ї та у дошкільному закладі. Фахівець акцентує увагу на протилежній якості, визначає причини, що продукують безвідповідальність дітей дошкільного віку. До них вона відносить: надмірну вимогливість дорослих, їхню гіперопіку, заорганізованість, вимагання сліпої покори вказівкам, переоцінка можливостей дитини та постійне порівняння її результатів з досягненнями однолітків. Це продукує невпевненість у собі, нерішучість, неготовність покласти на себе відповідальність за когось або щось, нездатність самостійно приймати доцільні рішення [17].

Наведені вище підходи вітчизняних та зарубіжних фахівців до проблеми виховання відповідальності в ранньому онтогенезі слугували відправними в організації нашого дослідження, визначенні змісту провідних категорій та основних аспектів науково-дослідної роботи.

1.3. Вплив сім'ї на виховання відповідальності як базової якості дітей 5-7 років

Як зазначають фахівці, сім'я відіграє значну роль у вихованні відповідальності дошкільника. Дитина уважно спостерігає за рідними та

близькими дорослими, їхньою поведінкою і звичками, наслідуює їх. Якщо в сім'ї не практикують відповідальний підхід до вирішення життєво важливих проблем, це ускладнює в майбутньому здатність зростаючої особистості розв'язувати проблемні ситуації, приймати самостійні рішення, відповідати за їх наслідки. Важливо, щоб члени сім'ї вели себе у відповідності до встановлених правил, а в разі їх порушення визнавали свої помилки та виправляли ситуацію.

Важливу роль сім'ї, стилю сімейного виховання у формуванні особистості дитини фахівці визнавали з давніх часів. Як відмічав П.Лесгафт, характерологічні риси сімейного виховання суттєво впливають на своєрідність розвитку особистості. Він підкреслював: в залежності від стилю виховної діяльності, тієї обстановки, що склалася у конкретній родині, формується відповідний тип особистості дитини: лицемірний, честолюбний, доброзичливий, залежний, самостійний, пригнічений. На його думку, стиль сімейного виховання визначає домінуючий спосіб взаємин між батьками та дітьми, проявляє ступінь їх взаєморозуміння, причетності до розв'язання спільних проблем, спільності світоглядів та зміст почуттів по відношенню один до одного [34].

Дані досліджень більшості філософів, психологів і педагогів засвідчують, що переважна більшість батьків зацікавлена у тому, щоб їхня дитина зростала самостійною, наполегливою, відповідальною, проте це не завжди виходить. Відомий педагог минулого Руссо зазначає: сімейне виховання – це не мораль і нотації, а постійне спілкування з дитиною. Він звертає увагу на те, що часто батьки поспішають докоряти своїй дитині, нав'язувати власну думку, що викликає в неї агресію. Відомий мислитель наголошує: поспіх – найбільша помилка у сімейному вихованні; х то не може взяти ласкою, не зможе взяти і строгістю. Руссо підкреслює, що з народження дитина вкрай емоційно чутлива, її розвиток значною мірою визначається тим, як вона сприймає світ – своїх батьків, свій дім, саму себе.

Праці відомих психологів і педагогів дозволяють стверджувати, що однією з умов формування відповідальності є розвиток у дошкільників соціальної активності, в тому числі у родинному колі. Місце зростаючої особистості у структурі сімейних відносин є неабияким чинником становлення і розвитку її моральних якостей взагалі, відповідальності зокрема. Воно позначається на характері протікання соціалізації дитини у широкому життєвому контексті. Вітчизняні та зарубіжні філософи, психологи, педагоги акцентують увагу на різних аспектах розвитку особистості в ранньому онтогенезі, на вихованні моральних якостей взагалі, відповідальності дітей дошкільного віку зокрема.

З огляду, що відповідальність як базова якість особистості значною мірою визначається мірою реалізації у сімейній та суспільній практиці суб'єкт-суб'єктного підходу до виховання. На цьому наголошували зарубіжні науковці, зокрема Г.Тард, Д.Томпсон, Д.Прістлі, Т.Парсонс та інші. Ідеї Ф. Знанецького, , Д.Міда, Ч.Кулі суттєво вплинули на концепцію соціалізації саме у вказаному контексті.

Різні аспекти соціалізації дитини дошкільного віку та формування в її процесі базових якостей особистості у тій чи іншій мірі висвітлювали Л.Виготський, Л.Божович, С.Шацький, В.Сухомлинський та інші фахівці. У працях І.Кона розкриті філософські та психологічні аспекти вказаної проблеми, акцентовано увагу на соціологічних етнографічних і педагогічних моментах. Водночас слід констатувати недостатню увагу фахівців до детального вивчення ролі сім'ї у процесі соціалізації взагалі, у вихованні відповідальності як базової якості особистості зокрема.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу підхід Л.Виготського до проблеми розвитку особистості в процесі соціалізації. Відомий психолог розглядав спілкування дітей з оточуючими людьми як чинник розвитку особистості. Він підкреслював, що порушення сімейного спілкування створюють перешкоди на шляху формування та розвитку

дитини, в установленні нею широких соціальних зв'язків за межами житла. Це, на його думку, негативно впливає на формування особистості [12].

Аналіз наукових джерел дозволяє виділити такі основні типи батьківської поведінки в процесі виховання дітей:

- *суворий* (батьки діють переважно силовими методами, нав'язують свою систему вимог, блокують ініціативність дитини);
- *пояснювальний* (дорослі апелюють до здорового глузду, словесно пояснюють дитині необхідне, вважають, що вона здатна розуміти їхні роз'яснення);
- *автономний* (батьки надають дитині можливість діяти самостійно, не нав'язують своїх рішень, заохочують її незалежну поведінку);
- *компромiсний* (рідні дорослі пропонують дитині щось привабливе в обмін на виконання нею непривабливого, проте необхідного; пропонують розділити труднощі порівну; переключають увагу);
- *сприятливий* (дорослі беруть активну участь в житті дитини, прагнуть їй усіляко допомогти, розуміють її потреби);
- *співчутливий* (батьки співпереживають дитині у стресовій ситуації, емоційно її підтримують та заспокоюють, не вдаючись до будь-яких конкретних дій);
- *потуральний* (дорослі вдаються до будь-яких дій, навіть всупереч власним інтересам, забезпечуючи дитині комфорт; ставлять потреби дитини вище власних потреб та потреб сім'ї в цілому);
- *ситуативний* (у батьків відсутня універсальна стратегія виховання дитини; система вимог до дитини лабільна, гнучка, залежить від конкретної життєвої ситуації);
- *залежний* (батьки – невпевнені в собі люди, покладаються на допомогу та підтримку у вихованні дитини на компетентне оточення – вихователів, педагогів, вчених, спеціальну літературу; перекладають відповідальність на інших).

Залежно від типу сімейного виховання формуються якості особистості дошкільника, розвивається відповідальність як базова якість, що виявляється в уміннях діяти самостійно, зважено, визнавати свої помилки, своєчасно їх виправляти, виявляти творчу ініціативу, долати труднощі на шляху до мети, досягати успіху, більш-менш об'єктивно оцінювати власні чесноти та вади.

Оптимізація процесу сімейного виховання потребує визначення умов, які цьому сприяють, які підвищують його ефективність. У своєму дослідженні А.Салахбекова визначила такі сприятливі для формування особистості дитини мікросоціальні умови: склад сім'ї, характер відносин в ній, особливості емоційних зв'язків, стиль виховання, психологічні особливості і педагогічні можливості батьків. Авторка надає важливого значення у формуванні особистості процесу організації змістовної ігрової діяльності, спрямованої на розвиток соціальних якостей особистості. Неабияку роль у цьому фахівець відводить використанню методів активного соціально-педагогічного навчання батьків [50].

А.Співаковська виділила понад 50 різноманітних помилок батьків у вихованні дитини. Вона згрупувала їх залежно від впливу на розвиток соціально-моральних якостей зростаючої особистості. До першої групи вона віднесла індивідуально-особистісну своєрідність батьків: неправильну компенсацію своїх переживань, тривожних почуттів, які проявляються у нервових зривах, окриках, фізичних покараннях; перенесення своїх недоліків на дитину; неузгодження слів та дій. До другої групи помилок авторка віднесла сформованість батьківських якостей, необхідних для виховання: неприйняття дитини, нерозуміння її, зависокі вимоги до сина (доньки), суперечливість вимог до дитини, негнучкість у спілкуванні, загострення уваги на дрібницях, невміння враховувати конкретну ситуацію та стан малюка, нав'язливість думок [53].

На думку Л.Мардахаева, прояв типових помилок сімейного виховання проявляється у: надмірній увазі батьків до єдиної дитини, гіперопіка, відсторонення від проблем, поту рання інфантильності, залежності,

байдужості; прагнення зробити життя своєї дитини безтурботним, забезпечити їй матеріальне благополуччя, вироблення в неї звички до споживацтва; невимогливість з огляду на слабкість здоров'я малюка; суперечливість впливів – то надмірна вимогливість, то потурання в усьому; відсутність єдності вимог у батьків та педагогів і членів родини; вибірковість підходів до різних дітей; не виправдана ідеалізація своєї дитини; відсутність такту у взаєминах, переоцінка батьками своїх виховних можливостей. Негативні чинники впливу сім'ї на особистість дитини суттєво позначаються на соціалізації, на формування особистості, на вихованні її соціально-моральних якостей [36].

Дослідниця сучасних проблем сімейного виховання Л.Маценко констатує зростання негативних тенденцій у цій сфері. Авторка зазначає: зростає кількість дітей, народжених поза шлюбом, в тому числі у неповнолітніх матерів; збільшується кількість неповних сімей, виховання дитини одним з батьків, переважно матір'ю, що негативно впливає на формування особистості хлопчиків і дівчаток. Вказаний фахівець констатує, що дезорганізація шлюбно-сімейних відносин призводить до зниження соціальної активності зростаючої особистості, позначається на її працездатності, погіршує стан психічного та фізичного здоров'я, збільшує кількість дитячих захворювань, сприяє появі важковиховуваності, формуванню ранньої девіантної поведінки, невротичних, психосоматичних розладів.

Л.Маценко визначає основні виховні функції сім'ї, до яких відносить: передачу дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду; розвиток у них здібностей, здорових інтересів та потреб; формування основ реалістичного наукового світогляду; виховання позитивного ставлення до праці; прищеплення моральних якостей, у тому числі і відповідальності; зміцнення здоров'я, вироблення елементарних форм культури поведінки, збагачення соціального досвіду, необхідного для моральної життєдіяльності. На думку авторки, успіх розвитку особистісних якостей

дитини визначається виховним потенціалом сім'ї, який залежить від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємостосунків членів родини, педагогічної культури батьків [35].

Висновки до першого розділу

Аналіз психолого-педагогічних джерел дозволяє зробити висновок, що проблема виховання відповідальності на етапі дошкільного дитинства не набула належної уваги сучасних вітчизняних дитячих психологів і педагогів, розглядається радше у контексті проблеми соціалізації, ніж формування у різних типах дошкільних закладах як базової якості особистості дошкільника. З'ясовано, що лише окремі роботи присвячено безпосередньо аналізу суті відповідальності як складного феномену та дослідженню специфіки її прояву та виховання у дітей старшого дошкільного віку.

Зафіксовано різні тлумачення змісту поняття «відповідальність», акцентуацію уваги більшості фахівців переважно на формуванні уміння дитини дати звіт щодо наслідків своїх рішень та дій. Водночас слід констатувати тенденцію до надмірного розширення даної категорії, що ускладнює визначення критеріїв її оцінки. У дослідженні ми надали пріоритет визначенню відповідальності як якості особистості, що виявляється в усвідомленні та емоційному переживанні дитиною необхідності виконати справу, що має значення не лише для неї самої, а й для інших людей. Її сформованість засвідчується адекватними прогностичними та ретроспективними самооцінками, мотивацією досягнення, здатністю самотійно долати труднощі на шляху до мети, діяти впевнено і наполегливо, доводити розпочате до успішного завершення, давати звіт щодо ефективності своїх дій та досягнутих результатів.

На етапі дошкільного дитинства змінюється детермінація відповідальності із зовнішньою, регульованою вимогами, контролем та

оцінками авторитетних людей, на внутрішню – мотивовану свідомим ставленням до дотримання моральних норм, прагненням досягти успіху та впевнитися у власній спроможності. Фундаментом внутрішньої детермінації відповідальної поведінки дошкільника виступають вікові новоутворення свідомості та особистості, зокрема поява супідрядності мотивів, здатності до саморегуляції своєї поведінки, виникнення внутрішньої етичної інстанції у вигляді совісті, розвиток адекватної самооцінки.

Підтверджено виняткову роль сім'ї у формуванні відповідальності дитини старшого дошкільного віку як феномену особистісного зростання. Констатовано, що у дослідженнях з проблеми сімейної педагогіки увага переважної більшості фахівців приділялася здебільшого аналізу процесу соціалізації, формуванню широкого переліку соціально-моральних якостей особистості, ніж вивченню впливу сім'ї безпосередньо на становлення і розвиток відповідальності. Наслідком цього є брак досліджень, присвячених детальному аналізу впливу на відповідальність дошкільників різних особливостей сім'ї – її структури, рівня культури, психологічної атмосфери, стилю виховання тощо.

РОЗДІЛ II

ЕКСПЕРЕМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ТА СПЕЦИФІКИ ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ 5-7 РОКІВ ЖИТТЯ

2.1. Програма і методика констатувального етапу дослідження

Програмою дослідження передбачалося визначення стратегії і тактики проведення констатувального етапу експерименту. Його *мета* полягала у визначенні рівнів сформованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності та педагогічних умов оптимізації виховного процесу. Мета констатувального експерименту потребувала розв'язання таких завдань:

1. Визначення критеріїв оцінки міри сформованості відповідальності дошкільників, показників та структурних компонентів досліджуваної якості.
2. Розробка адекватної предмету методики дослідження.
3. Визначення рівнів сформованості відповідальності.
4. Обґрунтування педагогічних умов оптимізації процесу формування відповідальності дітей 5-7 років життя у ЗДО.
5. Методичні рекомендації педагогам закладів дошкільної освіти щодо підвищення ефективності процесу виховання відповідальності як базової якості особистості.

В процесі експериментальної роботи ми кваліфікували відповідальність як інтегральну якість особистості дошкільника, яка засвідчується його свідомим ставленням до життєдіяльності, розумінням й дотриманням обов'язкових правил і норм, здатністю відповідати за результати своїх рішень та дій перед іншими, визнавати та виправляти свої помилки, доводити розпочату роботу до завершення, адекватно оцінювати свою поведінку та діяльність.

Експериментальна робота проводилася на базі гімназії ХАГ «ОАЗИС НАДІЇ» міста Черкаси. В ньому взяли участь 14 дітей 5-7 років. Експеримент

проводився упродовж 2021-2022 років і здійснювався поетапно. Експериментатору допомагали вихователі базового ЗДО.

Програмою дослідження передбачалося чітке визначення змісту та структури відповідальності як базової якості особистості. Відправним слугував доробок провідних фахівців. Завдяки йому було визначено основні критерії оцінки та показники кожного критерію, що фіксувалися у протоколах. У таблиці 2.1 схарактеризовано кожний з них.

Таблиця 2.1.

**Критерії та показники оцінки відповідальності
дітей старшого дошкільного віку**

<i>Критерії</i>	<i>Показники</i>
<i>Свідоме ставлення до обов'язків</i>	Знає свої основні обов'язки, усвідомлює важливість їх виконання. Може відмовитися від цікавої гри та улюбленого заняття на користь виконання необхідного або корисного для інших. Зазвичай долає перешкоди на шляху до мети, завершує розпочату роботу, без потреби не звертається за допомогою.
<i>Мотивація досягнення</i>	Прагне досягти успіху у чесний спосіб. Гідно виграє і програє. Розвинене почуття власної гідності стимулює активність. Поводиться самостійно, діє цілеспрямовано й наполегливо. Визнає свої помилки, виправляє їх, відмовляється від неефективних рішень, не боїться помилитися. Радіє позитивним результатам, чинить опір несправедливим оцінкам, відстоює правоту..
<i>Уміння адекватно оцінювати процес і результати діяльності</i>	Свідомо ставиться до вимог дорослого. У поведінці та діяльності дотримується моральних норм і правил. Прогностичні оцінки виважені й аргументовані, результуючі – адекватні та обґрунтовані. Орієнтується на якісно-кількісні показники кінцевого результату та вкладені в нього особисті зусилля.

В оцінці міри та особливостей прояву дітьми старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості ми брали до увагу їх силу та стабільність. Важливою складовою коректного оцінювання досліджуваної якості виступали її структурні компоненти – когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Когнітивний компонент свідчив про адекватність, широту та обґрунтованість знань досліджуваних 5-7 років про відповідальність, її значення в житті, власну спроможність поводитися відповідально у нових та стресових ситуаціях, типову поведінку в ситуації зіткнення з труднощами.

Емоційно-ціннісний компонент дозволив отримати інформацію щодо здатності дошкільників ставитися до відповідальності, до виконання своїх обов'язків, до уміння долати труднощі та доводити розпочату роботу до кінці як до цінностей, до вагомих чеснот, до яких слід прагнути.

Поведінковий компонент уможливив отримання даних щодо реальних умінь досліджуваних 5-7 років поводитися відповідально, приймати адекватні рішення, діяти наполегливо, без потреби не звертатися по допомогу, доводити розпочате до кінця, визначати свої досягнення й помилки, виробляти адекватні самооцінки.

Наступним кроком в організації експерименту була розробка комплексної методики, яка дозволяла діагностувати рівні сформованості у досліджуваних 5-7 років відповідальної поведінки. Методами, що увійшли до складу нашої методики, були: бесіда, проєктивна методика та спостереження за поведінкою дітей старшого дошкільного віку. Методи підбиралися до кожного з визначених вище компонентів відповідальності. Зупинимось на них детальніше.

Методи до когнітивного компоненту

З метою з'ясування особливостей знань дітей старшого дошкільного віку про відповідальність, її роль в житті та власну здатність свідомо виконувати свої обов'язки, було проведено дві тематичні бесіди: «Що таке відповідальність?» та «Чи відповідальний (на) я?».

Бесіда «Що таке відповідальність?»

Мета бесіди – з'ясувати, наскільки правильними є знання дітей старшого дошкільного віку про відповідальність як базову якість особистості, її прояви та значення для успішного життя. Проводилася індивідуально. Складалася з семи запитань відкритого і закритого характеру. Це уможливило одержання інформації як про здатність досліджуваних самостійно формулювати свої висловлювання, так і здійснювати вибір з декількох можливих варіантів. Нас цікавило: як характеризує дитина старшого дошкільного віку відповідальність та безвідповідальність; кого і чому вважає відповідальною людиною; наскільки вважає цю базову якість особистості важливою в житті; чи пов'язує відповідальність з досягненням успіху у життєдіяльності. Усього нами проаналізовано 98 відповідей досліджуваних. Детальніше перелік запитань подано у Додатку 1.

Бесіда «Чи відповідальний(на) я?»

Бесіда складалася з п'яти запитань, спрямованих на з'ясування особливостей уявлень дітей 5-7 років про власну здатність поводитися відповідально під час виконання завдань, які викликали в них труднощі. Мали місце запитання як відкритого, так і закритого типу. Відповіді на них дозволяли визначити, наскільки дошкільники аналізували власну поведінку та адекватно її оцінювали. Форма проведення бесіди – індивідуальна. Усього отримано та проаналізовано 70 відповідей дітей старшого дошкільного віку. Детальний перелік запитань даної бесіди подано у Додатку 2.

Методи до емоційно-ціннісного компонента

З метою визначення особливостей ставлення дитини старшого дошкільного віку до відповідальності як базової якості особистості було використано метод незавершених речень. Проводився індивідуально. Експериментатор пропонував дошкільнику завершити п'ять розпочатих ним речень. З допомогою даного методу ми одержали можливість отримати інформацію щодо цінності для досліджуваних умінь приймати виважені рішення, діяти рішуче, адекватно оцінювати результативність власних дій.

Усього отримано та проаналізовано 70 завершень досліджуваними 5-7 років речень, розпочатих експериментатором. Детальніше їх перелік подано у Додатку 3.

Методи до поведінкового компонента

З метою отримання даних щодо реальних умінь досліджуваних 5-7 років поводитися відповідально та адекватно в ситуаціях, коли практичне завдання виявлялося для них заскладним, використано метод спостереження. Співставлення уявлень дошкільників про власну здатність діяти відповідально з реальною практикою поведінки уможливило визначення їх гармонійного чи дисгармонійного поєднання.

Спостереження

За кожним досліджуваним старшого дошкільного віку проведено по три сеанси спостережень під час виконання ним завдань практичного характеру. При цьому нас цікавило: наскільки активно включалася дитина у роботу, діяла самостійно чи легко зверталася за допомогою; як часто відволікалася на стороннє; як реагувала на труднощі та перешкоди; чи доводила розпочате до завершення; наскільки прагнула досягти успіху; як на нього реагувала та оцінювала себе, свої дії та їх результативність. Усього було проаналізовано 42 даних спостережень, зафіксованих у протоколах. Детальніше про це подано у Додатку 4.

Комплекс діагностичних методик, описаних вище та застосованих в ході констатувального експерименту, дозволив схарактеризувати типові для різних груп досліджуваних 5-7 років моделі поведінки в ситуаціях виконання завдань, що містили певну складність і передбачали необхідність докладання особистих зусиль, для додання перешкод, обов'язкового доведення розпочатого до кінця та формулювання досліджуваними 5-7 років адекватних самооцінок.

2.2. Аналіз рівнів вихованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості

Визначення рівнів сформованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості потребувало аналізу та співставлення даних, отриманих в процесі організації двох бесід з досліджуваними, застосування проєктивної методики та проведення трьох сеансів спостережень. Детальніше зупинимося на даних, отриманих завдяки кожному з означених вище методів дослідження.

Почнемо з аналізу відповідей дітей старшого дошкільного віку на запитання двох бесід. Перша бесіда спрямовувалася на з'ясування особливостей уявлень дітей 5-7 років про відповідальність як базову якість особистості, її прояви та значення для успішного життя. Зафіксовані у протоколах відповіді досліджуваних засвідчили таке.

З'ясувалося, що, визначаючи зміст поняття «відповідальна людина», близько третини дітей 5-7 років характеризували її як таку, що «завжди завершує розпочату справу», «старанно виконує свої обов'язки», «дотримується даних обіцянок», «піклується про домашніх тварин». Водночас понад 40% старших дошкільників використовували схематичні й неспецифічні для відповідальності характеристики, визначали, що відповідальна людина – «хороша», «виконує різні завдання», «багато знає та уміє»; утруднювалися назвати специфічні для даної якості прояви поведінки та діяльності. Понад чверті дітей 5-7 років взагалі не могли відповісти на запитання, відмовчувалися або говорили: «Не знаю».

Переважає більшість опитаних дошкільників найбільш відповідальними вважають дорослих людей, у першу чергу, батьків та вихователів, які «багато працюють», «заробляють гроші», «сміливо вирішують різні складні проблеми», «можуть відповісти на будь-які запитання», «підтримують і допомагають іншим», «турбуються про дітей та старих людей», «захищають свою родину». В цілому це природно з огляду, що саме дорослі люди, у першу чергу батьки, є найбільш авторитетними для

дітей старшого дошкільного віку особами, виступають свого роду соціальним ідеалом, зразком для наслідування..

Встановлено, що значна частина дітей 5-7 років впевнені, що бути відповідальним важливо, хоча чимало з них утруднювалися пояснити своє твердження. Ті, хто впорався з цим, схилилися до думки, що тільки сміливі, рішучі, наполегливі люди домагаються успіху, можуть перемогти ворога, захистити свою родину, допомогти слабшим, розв'язати складну проблему, впоратися з будь-яким завданням. Водночас 12% опитаних дошкільників не змогли визначитися з власною думкою, сформулювати висловлювання та обґрунтувати його. Здебільшого вони або відмовчувалися, або задоволювалися відповіддю: «Не знаю».

З'ясувалося, що кількість дошкільників, здатних пояснити зміст поняття «безвідповідальний» навіть дещо переважала кількість тих, хто характеризував відповідальну людину. Є підстави припустити, що це пояснюється тим, що в оцінках дорослих перші переважають над другими. Отже, вихователям і батькам варто частіше з допомогою позитивних оцінних суджень зводити відповідальність до найвищих моральних чеснот. Типовими відповідями більшості опитаних дошкільників стосовно визначення поняття «безвідповідальна людина» були такі: «яка відступає перед труднощами», «не визнає своїх помилок», «ображає слабших за себе», «говорить неправду», «не виконує своїх обіцянок», «забуває своєчасно годувати домашніх тваринок».

Усі без винятку досліджувані 5-7 років усвідомлюють, що безвідповідальній людині складно досягти успіху. На їхню думку, щоб отримати високі результати діяльності, досягти успіху, слід поводитися відповідально. Уточнюючи, що мається на увазі, діти старшого дошкільного віку підкреслювали такі ознаки відповідальності, як важливої якості особистості: «виконує свої обов'язки», «уміє долати труднощі», «визнає та виправляє власні помилки», «вибачається, коли вчинила погано», «завжди

доводить розпочату роботу до кінця», «радіє своїм успіхам та успіхам однолітків».

Відповіді досліджуваних 5-7 років на останнє запитання першої бесіди, пов'язаного з необхідністю конкретизувати прояви відповідальної людини у складній життєвій ситуації, розподілилися таким чином: 32% дітей старшого дошкільного віку дали чіткі, розлогі та аргументовані відповіді («бере себе в руки», «зосереджується на тому, що треба зробити», «виконує роботу старанно і самостійно», «виправляє свої помилки», «радіє успіху, але не вихваляється і не зловтішається з невдач інших»). Понад половини досліджуваних 5-7 років (54%) в цілому правильно характеризували поведінку відповідальної людини під час її зіткнення з перешкодами, проте відчували утруднення з обґрунтуванням своїх лаконічних відповідей («долає перешкоди», «діє сміливо», «рідко помиляється», «вчиняє правильно»). 14% дошкільників або давали невірні відповіді, або визнавали, що не знають відповіді.

Узагальнюючі відповіді дітей старшого дошкільного віку на запитання першої бесіди, можна зробити висновок, що переважна більшість з них має вельми приблизне уявлення про відповідальну та безвідповідальну поведінку, володіє схематичними знаннями стосовно важливої якості особистості. Це актуалізує необхідність розробки методичних рекомендацій, адресованих вихователям ЗДО, щодо збагачення, розширення та поглиблення знань дітей стосовно відповідальності як базової моральної якості.

Перейдемо до аналізу відповідей дітей старшого дошкільного віку на запитання другої бесіди, спрямованої на з'ясування особливостей їхніх уявлень про власну здатність поводитися відповідально у звичайних і скрутних ситуаціях. Це, з одного боку, засвідчить міру адекватності їхніх самооцінок, з іншого, - дозволить отримати інформацію щодо здатності дітей 5-7 років життя аналізувати свої дії, вчинки, якості, досягнення.

Встановлено, що близько половини опитаних (48%) високо оцінили власну здатність самостійно та наполегливо виконувати обов'язки та долати

труднощі на шляху до мети. Такий високий відсоток позитивних оцінок не відповідає реальному стану речей і засвідчує схильність певної частини опитаних до завищених самооцінок. 36% опитаних визнали, що в них виходить по різному в залежності від складності засідання, інтересу до нього, власного настрою. 10% дітей вважають себе недостатньо відповідальними, а 6% - уникли відповіді, відповівши: «Не знаю»..

Мотивуючи свої відповіді щодо власної здатності правильно розв'язувати різні завдання дорослих та доводити розпочате до кінця, діти 5-7 років частіше за все використовували пояснення типу: «Про це мені кажуть батьки», «Тато або називає мене молодцем, або сердиться», «Дізнаюся від виховательки, чи правильно я виконав роботу», «Бачу сам, чи добре в мене вийшло», «Коли я не помиляюся, то все виходить добре». Встановлено, що переважна більшість опитаних дітей 5-7 років життя робить висновки стосовно успіху - неуспіху своєї діяльності, ґрунтуючись на оцінках батьків та вихователів. Лише близько чверті дітей вказаного віку виявилися здатними покладатися на власну оцінку, довіряти їй, аналізувати якісно-кількісні характеристики кінцевих продуктів своєї праці.

Аналіз відповідей дошкільників на запитання щодо власної здатності поводитися відповідально під час виконання завдань різної складності дозволяє говорити, що лише трохи більше третини опитаних сказали, що поведуться сміливо й впевнено зазвичай, у тому числі під час виконання складних та нових для них завдань. В той же час понад половини схилилися до вибору не дуже складних завдань, які гарантують їм успіх. Близько 10% дітей 5-7 років надали перевагу виконанню легких завдань, які не перенапружують, дозволяють поводитися рішуче.

Відповідаючи на запитання, що їм необхідно, щоб поводитися відповідально під час виконання завдань різної складності, чверть опитаних апелювала до власної активності («не відволікатися на стороннє», «вчасно помічати помилки та виправляти їх», «постаратися»); близько половини актуалізувала важливість для себе допомоги дорослого («мені легше, коли

поряд є вихователь», «дорослий підкаже, якщо я заплутаюсь», «я можу запитати, коли мені щось незрозуміло»); 18% опитаних наголосили на тому, що для них важливо, щоб завдання було цікавим, становило для них інтерес, відносилось до улюблених; близько 8% досліджуваних не змогли дати відповіді на дане запитання.

З'ясувалося, що успіх своєї діяльності більшість дітей старшого дошкільного віку (54%) пов'язують з отриманням бажаного та очікуваного схвалення дорослих - батьків та вихователів ЗДО (індивідуальною зацікавленістю); 26% досліджуваних пов'язали переживання успіху з соціальною значущістю діяльності, її важливістю для когось-чогось; близько п'ятої частини - з особистою здатністю діяти самостійно, наполегливо, без нагадування дорослих виконувати свої обов'язки.

Відповіді на запитання другої бесіди дозволили: по-перше, встановити недостатню обізнаність значної кількості дітей старшого дошкільного віку що власної спроможності поводитися відповідально; по-друге, визначити, що домінуючим мотивом відповідальної поведінки дітей вказаного віку є підтримка та позитивна оцінка їхніх зусиль авторитетними дорослими; по-третє, підтвердити, що на етапі старшого дошкільного віку мотиви самовираження, самоствердження та самореалізації починають ставати усе важливішими, спроможними спонукати відповідальну поведінку.

Наступним методом дослідження був метод незавершених речень. Досліджувані 5-7 років завершували п'ять розпочатих експериментатором речень. Зафіксовані у протоколах закінчення дозволяли отримати уявлення про ставлення дітей до відповідальності як моральної цінності та до себе як її носія. Умовами передбачалося, що дорослий, в разі звернень до нього дошкільників, міг повторити інструкцію ще раз, проте нічого не уточнював та підказував дітям. Нам важливо було отримати інформацію у чи стому вигляді, не нав'язу дорослим.

Перше речення було спрямоване на оцінку дітьми старшого дошкільного віку своєї здатності надати перевагу виконанню необхідного у

порівнянні з приємним. Як засвідчили дитячі закінчення. Близько 40% опитаних вважають, що вони зазвичай легко і швидко залишають цікаву гру задля виконання трудового доручення авторитетного дорослого. Водночас третина дошкільників визнали, що роблять це неохоче і після нагадування дорослого.. Близько чверті дітей 5-7 років визнали, що роблять це лише під тиском погроз батьків та вихователів позбавити їх чогось приємного або смачного у разі невиконання вимоги.

Як визначили самі дошкільники, під час виконання складного завдання, вони думають про різне, найчастіше про те, «як попросити дорослого про допомогу», «що буде, якщо із завданням не вдасться впоратися», «як не розплакатися перед усіма» (понад третини дошкільників); «якими словами вихователька схвалить його (її)», «як друзі побачать, який він (вона) кмітливий та умілий» (понад чверті дітей); «в мене завжди усе виходить», «коли щось не виходить, я думаю, думаю - і знаходжу вихід» (близько третини досліджуваних). Отже, в одних дітей 5-7 років під час зіткнення з труднощами виникає відчуття страху, почуття ніяковості та безпомічності, а і інших – азарт й бажання домогтися успіху.

Переважна більшість дітей старшого дошкільного віку підтвердила, що виконавши свої обов'язки, відчують задоволення і очікують схвалення батьків та вихователів. Це стосується, насамперед, самообслуговування, прибирання у своєму іграшковому кутку, догляду за домашніми тваринами – рибками, пташками, кішкою, собакою. Лише 6% досліджуваних 5-7 років утруднювалися з чіткою кінцівкою, говорили «Нічого не відчуваю» або «Не знаю, що відчуваю». Це засвідчує брак у таких дітей досвіду самоаналізу та само оцінювання та звичку покладатися на зовнішні оцінки.

Завершення четвертого речення ще раз підтвердило орієнтацію переважної більшості дітей старшого дошкільного віку на оцінку батьків та вихователів як експертну, таку, які підтверджує або спростовує досягнення ними успіху. Лише близько третини досліджуваних 5-7 років мотивували свою позицію власною здатністю оцінити, наскільки успішно вони впоралися

із завданням: « Дивлюся, чи немає помилок», « Бачу, де я постарався, а де – не дуже», « Я дивлюся, наскільки акуратно виконано». Є підстави припустити, що в сім'ях дітей першої категорії переважає домінування дорослого над дитиною, а в сім'ях другої – особистісно орієнтований підхід.

Очікуваними були закінчення дошкільників останнього, п'ятого речення, яке мало на меті з'ясувати, на що саме звертають діти увагу, оцінюючи кінцевий результат своєї праці. Підтверджено, що переважна більшість дітей 5-7 років пов'язують успіх своєї діяльності з двома основними показниками – наявністю-відсутністю помилок та якістю виконання завдання. Поодинокими виявилися оцінки типу: «Я старався», «Бачу, що вийшло оригінально», «Я не звертався (-лася) за допомогою». Наявність останніх свідчить про те, що старший дошкільний вік є сенситивним для розвитку адекватної самооцінки періодом життя дитини. Отож батька і педагогом варто брати це до уваги і частіше надавати дітям можливість самостійно оцінювати свої досягнення – як якісно-кількісні характеристики кінцевого результату, так і вкладені у нього особисті зусилля.

Останнім методом констатувального етапу дослідження було цілеспрямоване спостереження. Оскільки за кожним досліджуваним 5-7 років було здійснено по три спостереження у різних ситуаціях та видах діяльності, це уможливило визначення певних тенденцій у реальній поведінці дошкільників різних груп. Вони відрізнялися між собою частотою, інтенсивністю та модальністю включення у діяльність, самостійністю та цілеспрямованістю дій, кількістю звернень по допомогу до дорослих, наявністю - відсутністю відволікань, ставленням до труднощів (оптимістичним чи песимістичним), мотивацією досягнення, доведенням розпочатого до кінця, адекватністю самооцінок.

Яскраво відрізнялися між собою вказаними показниками поведінки три групи дошкільників: перша проявляла відповідальність стабільно і характеризувалася високими показниками; друга – ситуаційними та

середніми показниками, третя – стабільно низькими показниками відповідальності.

Порівняння даних бесід, методу незавершених речень та спостережень уможливило зважене визначення рівнів розвитку у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості. Оцінюючи сформованість у дітей старшого дошкільного віку відповідальності, ми базувалися на визначених критеріях, показниках та компонентах, а також брали до уваги стабільність проявів досліджуваними 5-7 років свідомості, поведінки та діяльності у різних видах діяльності та сферах життя. Завдяки отриманим емпіричним даним у процесі бесід з досліджуваними, змодельованим експериментальним ситуаціям та серії цілеспрямованих спостережень було визначено три рівні сформованості відповідальності – високий, середній та низький. Вони схарактеризовані у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

**Кількісний розподіл досліджуваних 5-7 років на рівні
розвитку відповідальності**

<i>РІВЕНЬ</i>	<i>ХАРАКТЕРИСТИКА</i>	<i>КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД (%)</i>
<i>Високий</i>	Свідомо ставляться до своїх обов'язків, усвідомлюють їх важливість, виконують без нагадування дорослих. У разі необхідності легко відмовляється від гри на користь виконання необхідного та соціально корисного. Завжди доводить до кінця розпочату роботу має обов'язково завершитися. Вважає сферою своєї відповідальності вдумливий аналіз ситуації та вимог дорослих. Діє самостійно, без потреби не звертається за допомогою до дорослого. Досягає успіху у чесний спосіб,	32

	<p>гідно виграє і програє. Визнає свої помилки, виправляє їх, відмовляється від неефективних рішень, не боїться помилитися. Радіє позитивним результатам, чинить опір несправедливим оцінкам, відстоює правоту, розв'язує конфлікти у мирний спосіб. Дотримується моральних норм і правил. Прогностичні оцінки виважені й аргументовані, результуючі – адекватні та обґрунтовані. Характеризує як якісно-кількісні показники кінцевого результату, так і вкладені в нього особисті зусилля.</p>	
<p><i>Середній</i></p>	<p>Знає свої основні обов'язки, усвідомлює значення їх своєчасного виконання. Водночас час-від-часу потребує нагадування про це дорослих. Не зразу і здебільшого неохоче залишає гру заради виконання соціально важливого завдання. Включається у роботи не зразу, аналізує ситуацію, вимоги до виконання завдання та власні можливості. Діє самостійно та цілеспрямовано на початку роботи, під час зустрічі з перешкодами уповільнює дії, відволікається, втрачає самостійність та впевненість в собі, починає розраховувати на допомогу дорослого. Прагне досягти успіху, проте переважно «малою кров'ю». Подекуди хитрує, видає бажане за реальне, шукає винуватих. Важко визнає свої помилки, намагається виглядати вправнішим, ніж є</p>	<p>54</p>

	<p>насправді. У поведінці намагається дотримуватися моральних норм. Емоції нестабільні, прояви відповідальності ситуаційні. Самооцінка недостатньо визначена, залежить від різних чинників, у першу чергу від оцінок авторитетних дорослих, коливається від адекватної до завищеної.</p>	
<p>Низький</p>	<p>Має схематичне уявлення про відповідальність та її значення в житті. Свої основні обов'язки виконує здебільшого після неодноразових нагадувань дорослих. Надає перевагу виконанню простих і знайомих завдань, уникає будь-якого ризику. У діяльність включається повільно, пасує перед труднощами, швидко шукає допомоги дорослого, у разі відмови починає відволікатися на стороннє, може залишити розпочате незакінченим, переключитися на щось інше. Прагне не стільки досягти успіху, скільки уникнути неуспіху. Задовольняється посередніми показниками результатів діяльності і не особливо переживають внаслідок цього. Легко поступається своєю думкою на користь авторитетних дорослих та однолітків, частіше програють, ніж виграють. Самооцінка неадекватна, занижена, очікування низькі. З недовірою ставиться як до власних можливостей, так і до ставлення оточуючих людей. Прагне залишитися в «тіні».</p>	<p>14</p>

Наведені дані актуалізують необхідність організації цілеспрямованої роботи ЗДО з сім'ями дітей старшого дошкільного віку у напрямі виховання в них уміння поводитися відповідально. До основних педагогічних умов, сприятливих для оптимізації виховного процесу в означеному напрямі віднесено: вправлення дітей в уміннях діяти незалежно, продуктивно та цілеспрямовано; надання їм права на вільний вибір та прийняття відповідальних рішень; уведення у педагогічну практику досвіду самооцінних суджень дошкільників та аргументації і відстоювання власної точки зору.

2.3. Система ефективного виховання відповідальності дошкільників в умовах сучасного закладу дошкільної освіти

Збагачення уявлень про відповідальність

Діяльність, спрямована на формування у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості, передбачає свідоме ставлення до цього процесу усіх учасників педагогічного процесу – дітей, їхніх батьків, вихователів ЗДО. Дорослі мають чітко розуміти зміст даної складної категорії, якою засвідчується комплекс важливих умінь та якостей особистості, зокрема:

- орієнтація на совісне виконання своїх основних обов'язків;
- ставлення до моральних норм як до основних засад прийняття виважених рішень та вчинення необхідних дій;
- рефлексія (аналіз та оцінка) своїх дій, вчинків, якостей, досягнень;
- дотримання своїх обіцянок;
- орієнтація на високі стандарти якості виконання доручень;
- здатність відповідати перед собою та іншими людьми за наслідки власних дій;
- здатність прогнозувати наслідки певних дій або своєї бездіяльності;

- рішучість і сміливість прийняття необхідних рішень у складних або невизначених ситуаціях;
- уміння здійснювати виважені вибори, надавати перевагу комусь-чому та коректно відмовляти у прихильності;
- готовність прийняти наслідки свого вибору як неминучий факт;
- усвідомлене очікування соціально-моральних наслідків за порушення встановлених вимог і правил або допущені помилки;
- готовність понести за це відповідальність .

З метою розширення та систематизації знань дітей 5-7 років про відповідальність як складний особистісний феномен в сім'ї та ЗДО слід проводити бесіди, обговорювати з дошкільниками різні моральні колізії, коментувати побачене та почуте, за допомогою своїх оцінок привертати увагу дітей до проявів відповідальності та безвідповідальності, підносити відповідальність до найвищих моральних чеснот та цінностей.

Використовуючи педагогічну оцінку, слід брати до уваги: що ви з її допомогою найчастіше відзначаєте, підкреслюєте, - те й сприймається дітьми дошкільного віку як найбільш вагоме, чого слід прагнути. Зазвичай батьки і педагоги оцінюють в роботі те, наскільки правильно та акуратно вона виконання. При цьому вкрай рідко при цьому підкреслюється роль в особистих зусиль виконавця – його самостійності, наполегливості, цілеспрямованості, рішучості, креативності, кмітливості, совісності. Пропонуємо звернути на це увагу і змістити акценти оцінки із зовнішніх характеристик кінцевого результату на докладені до виконання роботи особисті зусилля дітей.

Педагогічні умови оптимізації процесу виховання відповідальності дошкільників

Щоб відповідальність дошкільника зростала, слід в сім'ї та ЗДО створити для цього розвивальне середовище, запровадити основні

педагогічні умови ефективної організації життєдіяльності дітей 5-7 років та освітнього процесу. До основних з них слід віднести такі:

1. Збагатити уявлення дошкільників про відповідальність, її прояви у поведінці та діяльності, значення в житті.

2. Вправляти дітей 5-7 років в уміннях виконувати свої обов'язки якісно, совісно, без нагадування дорослих; завжди доводити розпочате до кінця.

3. Надавати дітям старшого дошкільного віку права на самостійні рішення, власний вибір, самооцінку.

4. Піднести відповідальність з допомогою оцінних суджень дорослих до найвищих моральних чеснот, заохочувати її..

Під кожен із зазначених педагогічних умов слід підібрати ефективні методи і форми роботи з дошкільниками. Так, у впровадженні першої педагогічної умови допоможе цикл бесід з дошкільниками (індивідуальних та колективних) про відповідальність, перегляд мультфільмів та читання з подальшим обговоренням художніх дитячих творів відповідної спрямованості. Впровадженню другої умови сприятиме використання у педагогічній практиці різноманітних вправ та етюдів, організація творчих занять, уведення своєрідних «знаків якості» для робіт, виконаних самостійно та креативно. Третя педагогічна умова потребує відмови батьків і педагогів від звички усе визначати за дошкільника – від вибору змісту і складності завдань, до оцінки результатів. Слід збільшити можливості виборів самими дітьми виду діяльності, складності завдання, матеріалів для його виконання, партнерів по спілкуванню тощо. Упровадження четвертої педагогічної умови передбачає обов'язковість підтримки за допомоги позитивної оцінки намагань дошкільників поводитися відповідально і отримувати від цього задоволення.

Комплекс зазначених вище педагогічних умов має упроваджуватися у педагогічну діяльність комплексно, внаслідок чого його ефективність життєдіяльності та освітнього процесу виявиться вищою, ніж була до того.

Оптимізація педагогічної оцінки

Батькам і педагогам ЗДО варто звернути увагу на те, щоб їхні оцінки дій та поведінки дитини старшого дошкільного віку *не були надміру різкими*, критичними, щоб не знизити їхньої ініціативи, автономності та творчості. Елемент критики необхідний, але вона має висловлюватися у доброзичливій формі, завершуватися на позитивній ноті.

Педагогічна оцінка провів дітьми відповідальності має бути справедливою, *об'єктивною*, не містити суб'єктивних суджень, а лише оперувати фактами. Важливо, щоб дорослий не використовував висловлювання типу: «Ти такий безвідповідальний!», розводив загальну позитивну оцінку особистості дитини та критичне висловлювання щодо недостатньої відповідальності у конкретній життєвій ситуації.

Оцінка дорослого має бути *мотивованою*, щоб дитина розуміла, чим саме невдоволений дорослий, що їй належить виправити, до чого прагнути. Краще використовувати декілька часткових, конкретних, порційних оцінок, ніж одну надміру узагальнену, яка погано орієнтує дошкільника в його здобутках і прорахунках.

Дорослий має усвідомлювати, що для дитини 5-7 років важливо, щоб його оцінка не була знеособленою, формалізованою. Педагогічна оцінка має бути *зацікавленою*, свідчити про щирий інтерес вихователя (батька) та переживання за дитину, бажання її підтримати і допомогти. Саме довіра дошкільника до дорослого, впевненість в його небайдужості до нього виступає запорукою конструктивної та гуманної взаємодії.

Формулюючи оцінне судження, вихователь (член родини) повинен чітко, просто, *доступно* її висловлювати. Варто використовувати короткі речення, зрозумілі дітям даного віку фрази, уникати надміру складних висловів та неуживаних раніше слів, не використовувати слова у переносному смислі, різного роду насмішки, принизливі прізвиська та звороти.

Оцінка дорослого має засвідчувати *довіру* можливостям дитини, впевненість, що за певних умов та обставин вона обов'язково впорається із непростим завданням, досягне успіху в діяльності. Важливо, щоб оцінка педагога виражала позитивну гіпотезу розвитку кожного дошкільника, підтримувала в ньому впевненість у собі, довіру до власних можливостей, оптимістичне світовідчуття.

Правила підтримки відповідальної поведінки

1. Щоб бути по-справжньому відповідальною, дитина дошкільного віку має уміти прогнозувати наслідки своїх дій, знати, яка поведінка є схвалюваною, яка соціально прийнятною, а яка - непринятною і чому саме. Оскільки дошкільник – це не маленький дорослий, а особа, що лише розпочинає свій життєвий шлях, ці «премудрості» слід конкретизувати, пояснювати, уточнювати дитячі припущення, відповідати на безліч запитань.

2. Організуючи життєдіяльність дітей старшого дошкільного віку, слід виходити з розуміння, що усі без виключення види діяльності (ігрова, трудова, навчальна, пізнавальна, художня, комунікативна) можуть виступати основою для розвитку відповідальності. При цьому слід враховувати як те, що саме гра є провідним видом діяльності у періоді дошкільного дитинства, так і важливість перед вступом до школи навчальної діяльності, а також брати до уваги індивідуальні інтереси та схильності вихованців.

3. Вправляючи дітей старшого дошкільного віку в уміннях проявляти вольові риси характеру, діяти за певними правилами, доводити розпочату роботу до кінця, орієнтуватися на високі стандарти якості, вихователь може з успіхом використовувати як виконання регламентованих ним завдань, так і тих, що надають дітям право на самостійні дії, власні вибори, прояви творчості. Поєднання різних видів діяльності виробляє гнучкість, пред'являє вимоги до уміння приймати самостійні рішення, продукувати власні ідеї, відстоювати свою позицію.

4. У процесі виховання відповідальності педагогам у нагоді стане трудова діяльність, особливо включення дошкільників у колективні види

роботи - спільну працю, чергування, прибирання іграшок, праця в природа тощо. В ході такої діяльності відбувається ряд позитивних змін:

- діти оволодівають умінням встановлювати відносини взаємної відповідальності;
- у них формуються суспільні мотиви діяльності;
- розвиваються трудові уміння і навички, необхідні для відповідального виконання різних завдань;
- в ході спільного обговорення та оцінки результатів діяльності кожного виконавця у дітей закладаються основи системи підзвітності;
- здійснення вихователем диференційованого підходу до вихованців, врахування ним рівнів сформованості відповідальності кожної дитини . сприяє усвідомленню дошкільниками своїх сильних і слабких сторін, актуалізує необхідність самовдосконалення;
- об'єднання педагогом в діади більш умілих й відповідальних дітей з менш вправними та обов'язковими утврджує перших у своїй значущості і спроможності допомогти слабшим, наповнює відчуттям відповідальності за спільну справу, а других - спонукає до оволодіння необхідними навичками, навчання корисному, стимулює бажання заслужити повагу однолітків;
- оволодіння дітьми старшого дошкільного віку трудовими навичками у співпраці з однолітками спонукає усвідомлення ними її необхідності , важливості для колективу;
- в процесі спільної з однолітками діяльності дитина старшого дошкільного віку оволодіває цілепокладанням, плануванням, елементарними навичками самоконтролю та саморегуляції;
- залучення до спільної діяльності членів родин дошкільників відіграє важливу роль у вихованні їхньої відповідальності, розширенні переліку обов'язків дітей 5-7 років в сім'ї;

- в процесі спільної з однолітками діяльності дитина старшого дошкільного віку оволодіває ціле покладанням, плануванням, самоконтролем та саморегуляцією.

Пам'ятка для батьків

Пам'ятка як зведення коротких настанов, правил та відомостей про відповідальність стане у нагоді батькам, особливо молодим, які не мають досвіду виховної роботи та відповідного педагогічного досвіду. Ось декілька основних порад, які допоможуть визначити, наскільки відповідальною є ваша дитина:

- зверніть увагу на те, чи розуміє син (донька) значущість та необхідність обов'язкового та якісного виконання діяльності, значущої не лише для нього (неї), але й для інших людей (у першу чергу рідних та близьких);
- оцініть здатність дошкільника визнавати свої помилки та прорахунки, відповідати за свої невдалі рішення та вчинки, робити висновки з такого досвіду;
- поспостерігайте за тим, наскільки переживає син (донька) моральне задоволення та незадоволення внаслідок успішного та неуспішного виконання суспільно корисної діяльності;
- визначте, в яких випадках, за яких умов, в яких видах діяльності, за якої їх складності дитина здатна самотійно, наполегливо та цілеспрямовано діяти, долати перешкоди на шляху до мети та успішно доводити розпочате до кінця;
- дайте об'єктивну оцінку умінню вашої дитини без вашого нагадування виконувати елементарні само обслуговуючі дії та основні обов'язки.

Дати адекватну оцінку відповідальності своєї дитини означає почати ставитися до її виховання свідомо. Це – перший крок на шляху до

вдосконалення особистості вашої дитини, розвитку основ її відповідального ставлення до життя.

Консультація для батьків

Консультацію присвячено такому аспекту проблеми виховання відповідальності, як *«Зони відповідальності дитини старшого дошкільного віку»*.

«Існують такі основні зоно відповідальності, в тій чи іншій мірі доступні дітям шостого-сьомого років життя:

- відповідальність за власне здоров'я, безпеку і життя;
- відповідальність за дії, пов'язані з благополуччям рідних та близьких людей;
- відповідальність за домашніх улюбленців;
- відповідальність за власні речі;
- відповідальність за дане комусь слово та обіцянку;
- відповідальність за власні успіхи та невдачі»
- екологічна відповідальність.

Варто зазначити, що кожна з означених зон важлива, потребує уваги дорослих. Усі вони варті того, щоб їх розвивати, вдосконалювати відповідні знання, уміння та навички дошкільників. У різні вікові періоди одні зони головують, інші лише набувають важливого значення. Але не все визначається лише віком дитини. Не меншу роль відіграють інтереси батьків, досвід самої дитини, її природні нахили. Проте, виховуючи дитину старшого дошкільного віку, батьки мають приділити увагу кожній з означених зон відповідальності. У цьому допоможуть наші рекомендації, поради та уточнення щодо змісту, методів і форм виховної роботи, спрямованої на забезпечення кожної з означених вище зон відповідальності дітей старшого дошкільного віку.

1. Відповідальність за власне здоров'я, безпеку та життя. Це одна з базових зон відповідальності, на яку батьки мають звернути увагу. Її значення починає усе більше зростати орієнтовно з трирічного віку, коли дитина починає усвідомлювати, що певні її дії несуть небезпеку. Це, зокрема, стосується електрики, вогню, водойм, висоти. Більшість батьків вельми жорстко реагують на спроби дітей діяти у цих небезпечних зонах. Водночас існує безліч інших сфер життєдіяльності, дії в яких можуть стати ризикованими для життя та здоров'я дитини: освоєння нею незнайомого простору за межами житла; катання на лижах, велосипеді, ковзанах, санчатах тощо; невміле поводження з лікарськими препаратами, хімічними речовинами (пральним порошком, блоками для унітазу тощо); під час користування сучасною технікою (пральною машинкою, пирососом, газовою плитою, м'ясорубкою, міксером тощо).

Це не означає, що дитину старшого дошкільного віку слід постійно обмежувати в її активності, лякати можливими покараннями, позбавленням задоволень тощо. Йдеться про важливість вироблення у маленької дитини звички розповідати дорослим про свої бажання обстежити щось нове, з'ясувати його особливості та призначення. Батьки мають розповідати дитині про існуючі ризики, демонструвати негативні наслідки невмілих дій з небезпечними речами та предметами довкілля, пояснювати необхідність поступового оволодіння умілою взаємодією з невідомим.

Важливим елементом такої просвітницької роботи з дошкільниками 5-7 років є вироблення в них елементарної культури поведінки під час хвороби або травмування. Це стосується виховання свідомого ставлення дитини до необхідності приймати ліки, виявляти готовність до проведення необхідних процедур, проявити витримку, коли тобі боляче. Дорослий може використовувати такі пояснення: «Тобі слід прийняти ці ліки, щоб швидше вилікуватися. Ти ж хочеш почуватися здоровим?» Такі спокійні пояснення розвивають свідомість, допомагають встановити причинно-наслідкові зв'язки, виробляють відповідальну поведінку.

2. Відповідальність за дії, пов'язані з благополуччям інших людей (дорослих та однолітків). Ця зона відповідальності пов'язана з необхідністю вихованням у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до тих, хто захворів, втомився, хто плаче за мамою, кому важко ходити тощо. Якщо батьки самі так поведуться по відношенню один до одного, пояснюють дітям, що турбуватися про слабших та хворих, брати на себе відповідальність за виконання хоча б частини того, що мали зробити вони, правильно і приємно. Можна нагадати синові (доньці), що саме так - турботливо і чуйно ставилися рідні люди до нього (неї), коли він (вона) хворів (ла).

Завдяки прикладу батьків та вихователів ЗДО дитина поступово оволодіває здатністю до самопокладання на себе відповідальності за когось-щось. У таких випадках вона сама пропонує допомогу, не розраховуючи на схвалення, бере на себе частину роботи тих, кому важко. Завдяки свідомому ставленню до оточуючих, дитина шостого-сьомого років життя може ініціювати допомогу дорослим на кухні, з власного бажання упорядкувати книжки та іграшки, перестати голосно грати у приміщенні, де заснув або хворіє хтось з рідних людей. Це слугуватиме основою для формування відповідального ставлення дитини старшого дошкільного віку до незнайомих людей (у транспорті, магазині, на вулиці)..

3. Відповідальність за домашніх улюбленців. Більшість дітей 5-7 років звертаються до батьків з проханням купити їм живу тваринку, за якою вона клянеться, що буде доглядати – своєчасно годувати, давати свіжої води, прибирати. Дорослі, погоджуючись виконати прохання сина (доньки), беруть з нею обіцянку не забувати виконувати свої обов'язки з догляду за домашнім улюбленцем. Проте часто діти швидко звикають до того, що бажану тваринку їй купили, починають забувати вчасно її погодувати, поспілкуватися з нею, напоїти. Іноді вони починають надавати перевагу улюбленим іграм замість дотримання обов'язку, неприємного прибирання сміття від їжі та відходів життєдіяльності живої істоти, миття годівниці тощо.

Важливо, щоб батьки ще до покупки тваринки пояснили дитині: живучи у домашніх умовах, тваринка виявляється повністю залежною від людської турботи. Позбавлена її, тваринка може почати сумувати, хворіти, худнути і може навіть померти від голоду, спраги, дискомфорту. Батькам варто прочитати про тваринку, яку просить купити дитина, в Інтернеті, дізнатися більше про її потреби, звички, особливості годування, типові хвороби, комфортну температуру, потребу у спілкуванні з людиною або подібними тваринками, термін її життя частоту вигулу тощо. Слід обговорити з дитиною одержану інформацію, звернути увагу на приємні і неприємні моменти догляду за обраною тваринкою (пташкою, кошеним, щеням), складні ситуації, пов'язані, до прикладу, з поїздкою родини у відпустку («Взяти з собою не можемо. Кому залишити? Як звикатиме тваринка до нових умов та доглядальників? Чи не відвикне від хазяїв за час їхньої відсутності?»).

Зрозуміло, дитина ще вельми мала і повністю розраховувати на щоденний відповідальний догляд за новим членом родини розраховувати не варто. Доцільно зразу чітко визначити, що дитині доступно, що стане її новим обов'язком, а в чому їй допомагатимуть члени родини. В міру дорослішання дитини, коло її обов'язків з догляду за домашнім улюбленцем має розширюватися в той час, як розшириться й коло її інтересів та занять (навчання у школі, виконання домашніх завдань, відвідування гуртку тощо). Про це теж слід говорити з дитиною, наголошуючи, що її здатність бути хорошою хазяйкою тваринки засвідчить міру її відповідальності.

4. Відповідальність за власні речі. Переважна більшість сучасних дітей старшого дошкільного віку має чимало одягу на усі чотири сезони, багато іграшок, ігор, матеріалів. У когось з дітей є не лише свій куток у квартирі, а й окрема кімнати з дитячими меблями, різними побутовими речами. Малюк сприймає їх як простір свого «Я», опікується особистим простором, намагається дотримуватися певного порядку. У старшому дошкільному віці дитина вже здатна усвідомити, що речі і предмети, які вона

називає своїми, потребують її уваги і догляду. Це стосується порядку на ліжку, на столі, у шафі, в іграшковому кутку.

Якщо дитина неохоче прибирає у своїй кімнаті, можна влаштувати гру-змагання на швидкість та якість приведення речей і предметів до ладу, разом помилуватися чистотою та охайністю приміщення, порадіти своїй вправності, визнати, що без належної праці, без докладання зусиль (не завжди простих і приємних) не можна досягти хорошого результату. Не завадить проговорити дитині, що усі її речі коштують чималих грошей, які ще треба заробити. А з роботою не завжди буває легко. Тому надійніше за усе – бережливо ставитися до того, що маєш, намагатися не бруднити їх, в разі необхідності, випрати їх або почистити. Це дитині нескладно зробити, якщо речі дрібні – носовичок, шкарпетки, рукавички тощо. До участі у пранні її нижнього та верхнього одягу, постільної білизни сина (доньку) можна запросити, запропонувавши, до прикладу, закласти у пральну машинку речі, спочатку світлі, а після них - кольорові. Важливо, щоб дитина 5-7 років усвідомлювала, що:

- у неї є свої обов'язки, які необхідно виконувати, полегшуючи життя рідним дорослим та виявляючи свою повагу та турботу про них;
- усі члени родини пов'язані між собою взаємною відповідальністю за виконання обов'язків кожного та спільних для сім'ї в цілому.

5. Відповідальність за дане слово та прийняте рішення. Дитина старшого дошкільного віку легко дає обіцянки і здебільшого так само легко забуває про них. Водночас дитина добре пам'ятає про дану їй і не виконану кимось обіцянку. У таких випадках вона ображено каже: «Ти ж обіцяв!» . Це не дивно, оскільки значною мірою дитина п'яти років ще залишається егоцентриком, зосередженим на власних інтересах. Саме у старшому дошкільному віці діти починають усвідомлювати значення моральних правил і норм та намагатися їх дотримуватися.

Якщо батьки щось обіцяли своїй дитині і не дотримали слова, важливо:

- пояснити їй причини невиконання обіцяного;
- пообіцяти, що за певних умов вони зможуть дотриматися слова;
- актуалізувати важливість уміння спокійно чекати обіцяного, якщо його пообіцяла рідна людина, якій вона довіряє, яка її ніколи не підводила;
- підкреслити важливість виконання обіцянки усіма дорослими та однолітками;
- зазначити, що дотримуватися обіцянки означає поводитися чесно, гідно;
- звернути увагу на те, що не дотримуючись даного слова, людина втрачає довіру до себе інших людей, з нею не схочуть мати справу у подальшому;
- нагадати сину (доньці) , що він (вона) сама час-від-часу не виконує обіцянок, що їй доводиться багаторазово про них нагадувати;
- підкреслити: «Важливо як самому виконувати обіцянки, так і розраховувати на виконання даних обіцянок значущих для тебе людей – матері, батька, родичів, вихователів, друзів. Так буде справедливо»;
- перетворити девіз: «Тримай слово!» на важливе правило встановлення надійних взаємин, дружніх стосунків з тими, кому симпатизуєш.

Ці пояснення, коментарі, уточнення необхідні для того, щоб дитина 5-7 років зрозуміла: за ті слова, які вона говорить, за ті обіцянки, які вона комусь дає, вона несе *особисту відповідальність*.

6. Відповідальність за власні успіхи і невдачі. Подекуди дитині дошкільного віку видається, що її успіхи і невдачі випадкові, залежать від зовнішніх обставин та умов діяльності. Більшість малюків прагнуть досягти успіху, проте їм не завжди вистачає вміння долати перешкоди, здатності не боятися помилитися, задоволення від здорової міри ризику. Важливо, щоб батьки не лише пояснювали дитині дошкільного віку, що досягнення будь-чого вимагає особистих зусиль – розумових, фізичних, вольових. Чим більше

зусиль спроможна докласти людина для досягнення успіху, тим впевненішою та відповідальнішою вона стає. Ось поради батькам, які прагнуть виховати сильну особистість, дати дітям життєво необхідні настанови:

- починаючи будь-яку роботу, перевір, чи зрозумів зміст завдання, чи усвідомив його мету,
- поміркуй, чи робив раніше щось схоже, пригадай свої дії;
- зосередься на роботі, не відволікайся на стороннє – так ти лише гаєш час;
- будь спокійним, тримай себе в руках, не бійся помилитися; головне – уміти знайти та виправити помилки;
- заплануй свої дії, знайди ефективні способи і прийоми, не повторюй помилкових дій, відмовся від них;
- будь креативним, варіюй свої пошуки, проявляй ініціативу, творчість, кмітливість;
- довіряй собі, не сумнівайся у своїх можливостях впоратися із завданням;
- без потреби не звертайся за допомогою, в разі необхідності розумно її використовуй;
- поважай себе за здатність докласти зусиль і досягти необхідної мети;
- правильно себе оцінюй: не перебільшуй своїх можливостей і не применшуй їх: справедлива оцінка є твоєю опорою і дороговказом на життєвому шляху.

Шановні батьки, ви можете допомагати своїй дитині словом, порадою, висловлюванням довіри її можливостям, але не робіть нічого за неї, не підміняйте її зусилля своїми! Так ви блокуватимете її власну відповідальність за процес і результат діяльності.

7. Екологічна відповідальність засвідчує сформованість в дитини шостого-сьомого років життя елементарних знань про важливість

збереження природи – її об'єктів (гір, водойм), рослинного і тваринного світу; усвідомлення того, що діяльність людини в природі може бути як корисною, так і шкідливою. Слід визнати, що у більшості сімей цієї зони відповідальності приділяється недостатньо або не приділяється уваги зовсім. Прищепити елементарну екологічну культуру з дитинства, означає навчання дошкільника умінням:

- не шкодити природі – не рвати, не ламати гілки, не кидати на землю сміття,
- не залишати за собою на місці відпочинку сміття, забирати його з собою, викидати у прилаштовані для цього контейнери;
- закапувати органічні залишки під деревами та кущами, тим самим підгодовуючи їх;
- сортувати разом з дорослими різні залишки життєдіяльності людини: папір, картон, скло, пластик;
- допомагати дорослим працювати на землі: сіяти насіння, висаджувати сажанці, поливати квіти, кущі, дерева, доглядати за грядками на городі;
- правильно використовувати знаряддя та інструменти, працюючи в природі (відра, лопату, совок, граблі, лійку), підбирати їх відповідно своєму зросту та віку.

Відповідальність як базова якість особистості формується упродовж усього життя людини. Проте її елементарні форми можна і потрібно формувати з дошкільного дитинства, делікатно і терпляче прищеплювати звичку поводитися совісно, гідно, цілеспрямовано за різних життєвих обставин та у зонах відповідальності, про які йшлося.

Запропонований вище комплекс методичних розробок допоможе педагогам ЗДО оптимізувати виховну роботу, спрямовану на розвиток у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості, та осучаснити зміст, методи та форми роботи з сім'ями

вихованців – збагатити їхні знання про відповідальну поведінку, її прояви та роль в житті; оснастити вміннями застосовувати різні методи впливу на здатність дошкільників діяти самостійно, наполегливо, цілеспрямовано та совісно.

Висновки до другого розділу

У процесі організації констатувального етапу дослідження уточнено зміст провідної категорії, визначено критерії, показники та компоненти відповідальності як інтегративної якості особистості. Її кваліфіковано як базову якість особистості дошкільника, яка засвідчується здатністю дитини свідомо ставитися до виконання своїх основних обов'язків, сміливо приймати виважені рішення, діяти самостійно та наполегливо, долати перешкоди на шляху до мети, досягати поставленої мети та об'єктивно оцінювати як зовнішні характеристики кінцевого результату діяльності, так і вкладені у нього особисті зусилля.

Розроблено комплексну методику дослідження, до складу якої увійшли методи, що уможливили діагностику особливостей: уявлень дітей 5-7 років про відповідальність, її прояви та значення в житті; їхнього ставлення до відповідальності як моральної характеристики та цінності; міру сформованості умінь та навичок дошкільників поводитися відповідально і різних сферах життя та видах діяльності. Відповідно вказаних векторів в ході експерименту використано методи бесіди, незавершених речень та спостереження. Завдяки цьому отримано цікавий емпіричний матеріал, якісно-кількісний аналіз якого уможливив визначення вікових та індивідуальних особливостей виховання у дітей 5-7 років відповідальності як складного особистісного феномену.

На підставі визначених критеріїв, показників та компонентів та з врахуванням стабільності проявів відповідальності здійснювалася оцінка міри та особливостей розвитку досліджуваного явища. Зверталася увага на

усвідомлення та виконання дітьми своїх основних обов'язків, уміння приймати відповідальні рішення та відповідати за їх ефективність, здатність поводитися самостійно та впевнено в ході розв'язання практичних завдань та більш-менш об'єктивно оцінювати успішність своєї роботи та особисту ціну досягнутого результату. Завдяки комплексу зазначених характеристик було визначено три рівні сформованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості – високий, середній та низький. Віднесені до кожного з них дошкільники відрізнялися адекватністю та глибиною знань, ціннісним ставленням до відповідальної поведінки та мірою сформованості умінь поводитися відповідально у знайомих та ускладнених ситуаціях.

Розроблено методичні рекомендації для педагогів ЗДО щодо оптимізації процесу виховання у дітей 5-7 років відповідальності як інтегрованої характеристики свідомості та поведінки. В них, зокрема, розкрито шляхи збагачення уявлень дорослих та дошкільників про відповідальність як інтегровану характеристику особистості; конкретизовано її прояви у поведінці та діяльності; визначено педагогічну умови, упровадження яких може підвищити ефективність виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку; запропоновано правила підтримки дорослими проявів відповідальності зростаючої особистості; схарактеризовано роль педагогічної оцінки у вихованні відповідальності та шляхи підвищення її ефективності; подано варіанти оформлення пам'ятки та проведення консультації для батьків щодо активізації роботи з різними зонами відповідальності дошкільників.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі науково обґрунтовано концептуальні підходи та особливості використання діагностичних процедур з метою визначення міри сформованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості та накреслення шляхів оптимізації виховного процесу у ЗДО. Завдяки цьому сформульовано такі висновки:

1. Згідно *першого завдання дослідження* здійснено аналіз сучасних наукових джерел з досліджуваної проблеми та розкрито зміст відповідальності як базової якості особистості. Встановлено, що бракує вітчизняних досліджень з проблеми відповідальності та особливостей її виховання на етапі дошкільного дитинства. Досліджувану якість кваліфіковано як особистісний інтеграл, комплексну характеристику дошкільника, доведено, що вона проявляється у здатності дитини 5-7 років усвідомлювати обов'язок та виявляти готовність вчинити адекватно ситуації та вимогам, приймати позитивні та негативні результати своїх рішень, дій і вчинків, відповідати за їх ефективність перед іншими людьми.

2. У відповідності з *другим завданням дослідження* визначено критерії, показники та компоненти відповідальності як складного особистісного феномену. До основних критеріїв оцінки досліджуваної якості віднесено: свідоме ставлення дитини старшого дошкільного віку до своїх основних обов'язків, виконання їх якісно і без нагадувань дорослих; мотивація досягнення – прагнення дитини чесно досягти у діяльності високих стандартів якості, докласти для цього особисті зусилля (розумові, фізичні, вольові); здатність дитини адекватно оцінити кінцеві продукти діяльності та особистий внесок (кмітливість, самостійність, старанність, наполегливість, цілеспрямованість, креативність).

Компонентами відповідальності виступали : когнітивний (система знань та уявлень дітей про дану якість, її прояви у поведінці та діяльності, значення в житті); емоційно-ціннісний (ставлення дитини до відповідальності

як до цінності, високої моральної чесноти); поведінковий – оволодіння досліджуваними 5-7 років уміннями поводитися відповідально у знайомих, невизначених та ускладнених ситуаціях).

3. Відповідно до *третього завдання дослідження* розроблено адекватну предмету і завданням комплексну методику дослідження. Методи добиралися до кожного з визначених вище компонентів відповідальності. До когнітивного компоненту використано метод бесіди. Завдяки відповідям дітей старшого дошкільного віку на дві тематичні бесіди зафіксовано адекватність, широту та глибину їхніх уявлень про відповідальність. Емоційно-ціннісне ставлення досліджуваних 5-7 років до відповідальності як моральної характеристики діагностувалося у процесі завершення ними розпочатих експериментатором речень. Дані щодо реальної практики поведінки дітей дошкільного віку фіксувалися під час трьох сеансів спостережень за кожним з них в ході виконання завдань практичного характеру на заняттях та у самостійній діяльності.

4. Базуючись на визначених критеріях, показниках, компонентах та враховуючи стабільність проявів досліджуваної якості, ми розв'язали *четверте завдання дослідження* - схарактеризували рівні вихованості відповідальності у досліджуваних 5-7 років. Визначено три основних рівні сформованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості – високий, середній та низький. До високого рівня віднесено 32% досліджуваних, у яких гармонійно поєднувалися та стабільно проявлялися усі показники відповідальності%; до середнього увійшли 54% експериментальної групи дітей, які вирізнялися нестабільністю та недостатнім розвитком вказаних компонентів структури відповідальності; низький рівень склали 14% дітей 5-7 років з схематичними уявленнями, порушенням моральних норм і правил, переважанням залежної від зовнішньої підтримки поведінки. Встановлені тенденції засвідчують необхідність оптимізації виховної роботи, спрямованої на розвиток у дітей відповідальності.

5. Розв'язання *п'ятого завдання дослідження* потребувало розробки методичних рекомендацій для педагогів ЗДО щодо підвищення ефективності виховання у дітей шостого-сьомого років життя відповідальної поведінки. В них запропоновано зміст, методи і форми оптимізації педагогічної діяльності з виховання у дітей свідомого ставлення до виконання своїх обов'язків, прийняття адекватних рішень та готовності приймати їх наслідки та відповідати за них. Визначено педагогічні умови оптимізації виховної роботи з метою розвитку свідомості та навичок відповідальної поведінки дітей 5-7 років. До них віднесено: збагачення уявлень дошкільників про відповідальність, її прояви, значення в житті; вправлення дітей 5-7 років в уміннях виконувати свої обов'язки якісно, совісно, без нагадування дорослих, доводити розпочате до кінця; надання дітям старшого дошкільного віку права на самостійні рішення, власний вибір, самооцінку; зведення відповідальності з допомогою оцінних суджень дорослих до найвищих моральних чеснот.

Наше дослідження не вичерпує усіх важливих аспектів проблеми виховання відповідальності в ранньому онтогенезі. До перспективних напрямів подальшої роботи слід віднести розробку моделі оптимізації вихованого процесу у ЗДО різних типів та сім'ї з формування відповідальності у дітей різних віково-статевих груп.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Артамонова А.А. Социальная ответственность личности в современном обществе. Вектор науки ТГУ. № 3(3). 2010. С. 19
2. Базовий компонент дошкільної освіти [нова редакція] Керівник авторського колективу Богущ А. М. К.: МОН молодь спорту 2012. 21 с.
3. Бех І. Д. Від волі до особистості .– К. : Україна-Віта. 1995. 220 с.
4. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. К.: Ін-т змісту і методів навчання. 1998. 204 с.
5. Бех І. Д. Педагогіка успіху: виховні втрати та їх подолання. *Педагогіка і психологія*. 2004. № 4. С. 5–15.
6. Беленька Г. В. Зростання дошкільника в праці. К. : *Шкільний світ*. 2010. 112 с.
7. Беленька Г. В. Формування відповідальності у дошкільників. *Педагогічний процес: теорія і практика* 2015. № 1-2 С. 63-67.
8. Беленька Г. В. Чинники виховання відповідальності у дітей дошкільного віку. *Наука і освіта*. 2014. №10 С. 19-24.
9. Беленька Г., Васильєва С. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ: монографія. Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш, В. Маршицька, С. Нечай, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр; за заг. ред. О. Рейпольської. Х. : Мадрид. 2015. 330 с.
10. Буре, Р.С. Формирование адекватной самооценки в продуктивной деятельности. *Ребенок в детском саду*. 2007. №3. С.60-63.
11. Быков С.В. Проблемы психологии ответственности личности: монография . Тольятти: ВУиТ. 2004.- 213 с.
12. Виготський Л.С. Вопросы детской психологии. М.: Перспектива. 2018. 224 с.
13. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник / Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва,

В. Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Острианська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр /за заг. ред. Н. Гавриш. Х. : Мадрид. 2015. 220 с.

14. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посіб. К. : Либідь, 2005. 400 с.

15. Впровадження та поширення інформаційно-комунікаційних технологій у роботі дошкільного навчального закладу з дітьми, педагогами, батьками та громадськістю: тематичний збірник праць, упоряд.: А. А. Волосюк; за заг. редакцією Л. А. Шишолік. – Рівне : РОШПО, 2015. 85 с.

16. Гаевая Т. Г. Моральная ответственность как качество личности : автореф. дис канд. психол. наук М. 1984. 18 с.

17. Гурлева Т.С. Виховуємо відповідальність у дошкільників. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2012. №5. С. 19-28.

18. Данькова, Е.Н. Формирование ответственности личности старших дошкольников. *Начальная школа плюс До и После*. 2008. №5. С.75-78.

19. Данькова Е.Н. Педагогическая технология формирования ответственности у детей старшего дошкольного возраста: дисс...к.п.н. 2008. 166 с.

20. Дементий Л.И. Типология ответственности и личностные условия ее реализации: автореф. дис... .канд. психол. наук М. 1990.24 с.

21. Дитина в дошкільні роки: комплексна освітня програма [наук. керівник К. Л. Крутій]. Запоріжжя: ТОВ “ЛПКС” ЛТД, 2016. 160 с.

22. Енциклопедія освіти. Акад. пед..наук. гол. Ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер. 2008. С.106-107.

23. Йонас Г. Принцип ответственности: опыт этики для технологической цивилизации . М.: Айрис-Пресс. 2004. 480 с.

24. Калуська Л. Праця як важливий засіб ранньої соціалізації дитини. *Дошкільне виховання*. 2004. № 2. С. 8–9.

25. Коджаспирова, Г.М. Педагогический словарь: для студентов высш. и средних пед. учеб. заведений. М.: Академия. 2000. 176 с.

26. Козлова Н. П. Этика ответственности в условиях техногенной цивилизации Ганса Йонсена : автореф. дис....канд.филол.наук М. : МГУ 2007. 24 с.
27. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні : навч.-метод. посіб. [наук. ред. О. Кононко]. К. : Ред. журн. "Дошкільне виховання". 2003. 243 с.
28. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника : навч.-метод. посіб. К. : Світич. 2009. 208 с.
29. Котырло, В.К. Развитие волевого поведения у дошкольников.. К.: Рад. шк. 1971. 200 с.
30. Куренков, И.А. Психология ответственности: учеб.- метод, пособие. Балашов: Изд-во БГПИ, 2002. 60 с.
31. Куниця Т. Ю. Відповідальність особистості як наукова категорія. Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. 2014. № 5. С. 32-37.
32. Ладивір С. О. Інтеграційний підхід в організації процесу прищеплення дітям дошкільного віку базових цінностей. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 1 (9). 2013. С. 148-166.
33. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект) : автореф. дис. ... докт. пед. наук : К. 1994. 40 с.
34. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. Послесл. Е. С. Буха. М.: Педагогика .1991. 174 с.
35. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання: підручник. Вид.3-тє, доп., перероб. К.: ЦП «Компринт». 2019. 376 с
36. Мардахаев Л.В. Семейное воспитание: проблемы и особенности. Вестник ЧелГУ . 2014. №13 (342) С.173-178
37. Машовець, М. Даруємо радість праці. Дошкільне виховання. 2006. № 5. С. 8-9.

38. Муздыбаев К. Психология ответственности. М.: Наука. 1983. 240 с.
39. Освітня програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку [Н. В. Гавриш, Т. В. Панасюк, Т. О. Піроженко, О. С. Рогозянський, О. Ю. Хартман, А. С. Шевчук]; За заг. наук. ред. Т. О. Піроженко. К. : Українська академія дитинства, 2017. 80 с.
40. Педагогічний словник. За редакцією Ярмаченка М.Д. К.: Педагогічна думка. 2001. 516 с.
41. Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка: Навчальний посібник Альма-матер «Академвидав» 2006 р. 456 с.
42. Програма розвитку дитини від народження до шести років «Я у Світі» [наук. кер. О.Л. Кононко]. К.: ТОВ «МЦФЕР-Україна».. 2019. 488 с.
43. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2001. 209 с.
44. Прядеин, В.П. Диагностика ответственности: науч.- метод, пособие.. Екатеринбург, 1995. 291 с.
45. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1. С.12–13.
46. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: Монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ. 2008. 280 с
47. Сахарова В. Г. Ответственность как личностный фактор и возможности её диагностики: дис. ... канд. психол. наук: Хабаровск. 2003. 184 с.
48. Сахарова В.Г. Ответственность: психология и диагностика Владивосток: Морской гос. ун-т, 2004. 217 с.
49. Сергеева Д.В. Воспитание детей дошкольного возраста в процессе трудовой деятельности. Учебное пособие для педагогических институтов. 1987. С. 96.
50. Салахбекова А.Н. Роль семьи в социализации детей с ограниченными возможностями: дисс....к.п.н. Баку. 2005. 220с
51. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину. Львів : Світ, 1995. 526 с..

52. Слободчиков В.И. Становление рефлексивного сознания онтогенезе. *Проблемы рефлексии*. Новосибирск. 1987. С.32-51
53. Спиваковская А.С. Как быть родителями. М.: Педагогика. 1986. 160с
54. Урунтаева, Г.А. Практикум по дошкольной психологии Текст.: пособие для студентов высш. и средних пед. учеб. заведений. М.: Академия, 2000.- 304 с.
55. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис...канд. пед.наук.:. К. 2000. 18 с.
56. Хозиев, В.Б. Практикум по психологии формирования продуктивной деятельности дошкольников и младших школьников. М.: Академия, 2002. 272 с.
57. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор. 2005. 640 с
58. Эльконин, Д.Б. Избранные психологические педагогические труды.. М.: Международная педагогическая академия, 1995.221 с.
59. Якименко Л. Ю. Теоретичні основи формування в старшому дошкільному віці відповідальності як базової якості особистості. Наукові записки НДУ ім. М. В. Гоголя. *«Психолого-педагогічні науки»*. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя, 2013. №5. С. 100-104.
60. Якобсон, С.Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения. *Психология формирования и развития личности*. М., 1981. С. 320-337.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Запитання бесіди «Що таке відповідальність?»

1. Яку людину називають відповідальною?

2. Кого ти вважаєш найбільш відповідальною людиною:

- батька;
- маму;
- вихователя;
- друга (подругу);
- інший варіант відповіді?

3. Чому?

4. Бути відповідальним:

- важливо;
- не дуже важливо;
- неважливо;
- не знаю?

5. Чим вирізняється безвідповідальна людина?

6. Яка людина частіше досягає успіху:

- відповідальна;
- безвідповідальна?

7. Як поводить у складній ситуації відповідальна людина?

Запитання бесіди «Чи відповідальний (на) я?»

- 1. Ти вважаєш себе людиною:**
 - відповідальною завжди;
 - буває по-різному;
 - не дуже відповідальною;
 - не знаю?
- 2. Чому так вважаєш?**
- 3. Ти поводишся відповідально під час виконання:**
 - складних завдань;
 - не дуже складних завдань;
 - легких завдань;
 - не знаю?
- 4. Щоб відповідально поставитися до виконання завдання, тобі необхідно:**
 - зосередитися, докласти зусиль;
 - отримати допомогу дорослого;
 - щоб завдання було цікавим, подобалося мені;
 - інший варіант відповіді?
- 5. Ти відчуваєш задоволення від успішно виконаного завдання, якщо:**
 - отримуєш схвалення значущих людей (вихователя, батьків, друзів);
 - розумієш, що зроблене тобою корисне для когось;
 - зумів виконати його самостійно та якісно;
 - якщо навчився чогось нового;
 - інший варіант відповіді?

Додаток 3***Метод незавершених речень***

1. Якщо ти зайнятий цікавою грою, а мама звертається з проханням їй допомогти, ти
2. Виконуючи складне завдання, ти думає про те, як
3. Виконавши свій обов'язок, ти відчуваєш
4. Ти дізнаєшся про те, що досяг успіху завдяки
5. Оцінюючи результат своєї праці, ти звертаєш увагу на

Додаток 4.***Спостереження***

У протоколах спостережень фіксувалися:

- наскільки швидко й активно включалася дитина у виконання завдання;
- самостійність та цілеспрямованість дій;
- кількість звернень за допомогою;
- відволікання на стороннє;
- реакції на труднощі й перешкоди на шляху до мети;
- доведення розпочатого до кінця;
- прагнення досягти успіху (уникнути неуспіху);
- реакція на кінцевий результат своєї роботи;
- адекватність самооцінки.